

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

**BURCÎ MEMLÜK SULTANLARININ KUTSAL BELDELERE
HİZMETLERİ (784-923/1382-1517)**

Hanife KARAKAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Esra ATMACA

MAYIS - 2023

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**BURCÎ MEMLÜK SULTANLARININ KUTSAL
BELDELERE HİZMETLERİ (784-923/1382-1517)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hanife KARAKAŞ

Enstitü Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

“Bu tez 30/05/2023 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Saim YILMAZ	Başarılı
Prof. Dr. Fatih Yahya AYZAZ	Başarılı
Doç. Dr. Esra ATMACA	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet

Hayır

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütölen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Hanife KARAKAŞ

30/05/2023

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: HALKA YÖNELİK HİZMETLER	18
1.1. Sağlık Alanındaki Hizmetler	18
1.2. Eğitim Alanındaki Hizmetler	19
1.3. Beledî Hizmetler.....	20
1.3.1. Su Yolları	20
1.3.2. Ulaşım ve Barınma.....	22
1.4. İktisadî Alana Dair Düzenlemeler	22
1.5. İhsan ve İkramlar	23
2. BÖLÜM: HACILARA YÖNELİK HİZMETLER	29
2.1. Ulaşım Hizmetleri	29
2.2. Güvenlik Hizmetleri	34
2.3. Hac İbadetini Kolaylaştırmaya Yönelik Hizmetler	37
2.4. Su ve Gıda Teminine Yönelik Hizmetler	38
3. BÖLÜM: MESCİTLERE YÖNELİK HİZMETLER	41
3.1. Mescid-i Harâm	41
3.1.1. Mahmil	49
3.1.2. Kısve.....	51
3.2. Mescid-i Nebevî	54
3.3. Mescid-i Aksâ.....	58
3.4. Diğer Mescitler	59
SONUÇ	61
KAYNAKÇA	64
EK	69
ÖZGEÇMİŞ	76

KISALTMALAR

- b.** : Oğlu
bkz. : Bakınız
bs. : Baskı, basım
C. : Cilt
çev. : Çeviren
Hız. : Hazreti
s. : Sayfa
s.a.s. : Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
thk. : Tahkik eden
t.y. : Tarihi yok
vb. : Ve benzeri

ÖZET

Başlık: Burcî Memlûk Sultanlarının Kutsal Beldelere Hizmetleri (784-923/1382-1517)

Yazar: Hanife KARAKAŞ

Danışman: Doç. Dr. Esra ATMACA

Kabul Tarihi: 30/05/2023

Sayfa Sayısı: iv (ön kısım) + 68 (ana kısım) + 7 (ek)

Bu araştırmada Burcî Memlûk sultanlarının Mekke, Medine ve Kudüs'e yapmış oldukları hizmetler incelenmiştir. Araştırma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Mekke, Medine ve Kudüs'ün Müslümanlar için önemi ve buralara verilen önemin sebeplerinden, ayrıca devletlerin Mekke ve Medine'yi ifade eden Haremeyn'e ve onların üçüncüsü olarak kabul edilen Kudüs'e hizmet etmesinin öneminden bahsedilmiştir. Mukaddes kabul edilen bu bölgelere hizmet etmenin diplomasiye etkisine de değinilmiştir. Ayrıca giriş kısmında Memlûk Devleti tarihini ana hatlarıyla sunulmuştur. Birinci bölümde sultanların söz konusu bölgelerin halkına çeşitli alanlarda sundukları hizmetler, ihsan ve ikramlar, ikinci bölümde hacıların ihtiyaçlarını gidermek ve ibadetlerini rahatlıkla yerine getirmelerini sağlamak amacıyla yapılan hizmetler ve üçüncü bölümde mescitlere yönelik hizmetler incelenmiştir. Sultanların hizmetlerine emirlerin ve şeriflerin hizmetleri de dahil edilmiştir. Gerekli görülen yerlerde Bahrî Memlûk sultanlarının hizmetleri de zikredilmiştir.

Araştırma sırasında dönemin kaynak eserleri ve araştırmalardan faydalanılmıştır. Elde edilen bilgiler karşılaştırılarak tasnif edilmiş, böylece bir olay örgüsü kurulmaya çalışılmıştır. Bu durum her zaman mümkün olmamıştır ve bilgiler örneklendirme biçiminde olay örgüsünden bağımsız kronolojik sırayla sunulmuştur.

Yapılan hizmetler arasında mahmil ve kisve gönderme, halka tahıl ve para dağıtma, Mekke şerifine hil'at ve hediyeler gönderme, şehrin iç ve dış güvenliğini sağlama, su ihtiyacını giderme, hacıların yol güvenliğini ve her türlü ihtiyacını karşılama, şehirlerde halkın yararına yapılar inşa ettirme, mescitlerin tamir, ıslah ve tezyinlerini yaptırma, mahfil ve minber hediye etme, özellikle doğal afetlerden sonra şehrin imarını ve halkın sükûnetini sağlama gibi faaliyetler yer almaktadır.

Neticede Memlûk Devleti'nin sultanlarının her dönemde kutsal beldelere hizmet ettiği tespit edilmiştir. Hizmetlerin içeriği ve oranı değişiklik göstermiştir. Fakat devletin ekonomik ve siyasî durumunun kötüye gittiği dönemlerde bile hizmetten geri durulmamıştır. Yol güvenliğinden korkularak hac kervanı çıkarılmadığı zamanlarda bile Memlûk sultanının bölgedeki hâkimiyetini simgeleyen mahmil Mekke'ye gönderilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Memlûk Devleti, Haremeyn, Mahmil, Hizmet, Kisve

ABSTRACT

Title of Thesis: The Services of the Burji Mamluk Sultans to the Sacred Lands (784-923/1382-1517)

Author of Thesis: Hanife KARAKAŞ

Supervisor: Assoc. Prof. Esra ATMACA

Accepted Date: 30/05/2023

Number of Pages: iv (pre text) + 68 (main body) + 7 (add)

In this research, the services of the Burji Mamluk sultans to Mecca, Medina and Jerusalem were examined. The research consists of an introduction and three parts. In the introduction, the importance and reasons of Mecca, Medina and Jerusalem for Muslims, as well as the importance of serving the Alharemeyn, which represents Mecca and Medina, and the third of them, Jerusalem. In this part, the history of the Mamluk State is briefly mentioned. In the first part, the benevolence and treats made by the sultans to the public, in the second part, the services for the comfort and safety of the pilgrims, and in the third part, the services for the masjids are examined. The services of amirs and sheriffs were also included in the services of the sultans. Where necessary, the services of the Bahri Mamluk sultans are also mentioned.

During the research, source works and research studies of the period were used. The obtained information has been compared and classified, so that a plot has been tried to be established. This has not always been possible and the information is presented in chronological order independent of the plot. Among the services rendered are sending mahmil and the kiswa, distributing grain and money to the public, sending hil'at and gifts to the sheriff of Mecca, ensuring the internal and external security of the city, meeting water needs, meeting the road safety and all kinds of needs of the pilgrims, building structures in the cities for the benefit of the people, There are some benevolences such as repairing, improving and decorating the masjids, giving the mahfil and pulpit as gifts, and ensuring the development of the city and the tranquility of the people, especially after natural disasters.

As a result, it has been determined that the sultans of the Mamluk State served the holy places in every period. The content and rate of services have varied. However, even in the periods when the economic and political situation of the state deteriorated, the service was not stopped. Even when the pilgrimage caravan could not be taken out for fear of road safety, the mahmil symbolizing the dominance of the Mamluk sultan in the region was sent to Mecca.

Keywords: Mamluk State, Alharemeyn, Mahmil, Service, Kiswa

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Çalışmanın konusu, Memlûk Devleti'nin ikinci yarısını teşkil eden Burcî Memlûk dönemi sultanlarının kutsal beldelere yaptıkları hizmetlerdir. Kutsal beldeler ile kastedilen Mekke, Medine ve Kudüs şehirleridir. Müslümanlar için ehemmiyeti haiz olan bu mukaddes şehirler tarih boyunca İslâm devletlerinin dikkatini celbetmiştir. Bu şehirleri hâkimiyeti altında bulundurmak hâkim devlete önemli imtiyazlar sağlamıştır. Buralara hizmette bulunmak Müslümanlar için şeref kabul edilmiştir. Memlûk sultanları Haremeyn'e hizmetten geri durmamış, hem Haremeyn'in hem de Kudüs'ün halklarına hizmet etmeye ve ihtiyaçlarını karşılamaya büyük ihtimam göstermişlerdir. Haremeyn halkına pek çok defa tahıl ve para yardımı yapmışlardır. Ayrıca Kudüs'ü ziyaret etmiş, halka ikramlarda bulunmuşlardır. Hac vazifesini ifa etmek için yola çıkan hacı adayları da ihmal edilmemiştir. Memlûk sultanları bu uzun ve meşakkatli yolculukta hacıların yol güvenliğini sağlamak için önlemler almış, iâşeleri için bütçe ayırmış, su kuyuları açmışlardır. Bununla beraber kutsal beldelerde yeni yapılar inşa etmişler, eski yapıların bakımını yapmışlar ve özellikle sel, yangın gibi doğal afetlerden zarar gören yapıların onarılmalarını sağlamışlardır. Tüm bu hizmetlerin yanında her yıl düzenli olarak Kâbe'ye mahmil¹ göndermişlerdir.

Memlûk Devleti'nin 648-784/1250-1382 arasını kapsayan dönem Bahrî Memlûkleri, 784-923/1382-1517 yıllarını kapsayan dönem ise Burcî Memlûkleri olarak isimlendirilmektedir. Bu çalışma Burcî Memlûk dönemi sultanlarının hizmetleri ile sınırlandırılmıştır. Öncelikle kutsal beldelere hizmet etmenin İslâm devletleri için öneminden bahsedilmiş, ardından kısa bir Memlûk Devleti tarihi verilmiştir. Ardından konu, "Halka Yönelik Sosyal Hizmetler", "Hacılara Yönelik Hizmetler" ve "Mescitlere Yönelik Hizmetler" olmak üzere üç bölümde ele alınmıştır.

Çalışmanın Önemi

¹ Mahmil: Müslüman hükümdarın gücünü ve hâkimiyetinin kudretini simgeleyen, özel olarak süslenmiş bir devenin üzerinde Hac mevsiminde Kâbe'ye gönderilen içi boş sandık. Ş. Tufan Buzpınar, "Surre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/567.

Müslüman-Türk devletlerinden biri olarak kabul edilen Memlük Devleti, kurulduğu ilk yıllardan itibaren elde ettiği başarılar ile İslâm devletleri arasında temayüz etmiş, Haremeyn'in hâmisî konumuna gelmiştir. Tarih boyunca Haremeyn'e hâkim olan her devlet bu topraklara hizmeti şeref kabul etmiştir. Memlük Devleti de Haremeyn'e hizmetten geri durmamıştır. Memlük Devleti'nin ilk dönemi olan Bahrî Memlükler döneminde Haremeyn'e yapılan hizmetler ile ilgili Fatih Yahya Ayaz'ın "Bahrî Memlükler Döneminde Haremeyn Hizmetleri"² adlı yüksek lisans tezinden başka konu ile doğrudan alakalı bir çalışma tespit edilememiştir. Burak Gani Erol'un "Memlük Sultanlarının Hacları"³ ve "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili"⁴ isimli makaleleri, Suraiya Faroqhi'nin *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638* isimli çalışması konu ile dolaylı olarak ilgili çalışmalar arasındadır. Bu araştırmalar Bahrî Memlük dönemi ve Osmanlı dönemini ele alan çalışmalardır. Memlük Devleti'nin ikinci kısmı olan Burcî Memlük dönemini ele alan ve çalışma kapsamına Kudüs'ü de dahil eden bir çalışma bulunmadığından ele aldığımız araştırma konusunun alanda önemli bir boşluğu doldurmak adına ilk adım mahiyetinde olacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın Amacı

Bu araştırmada Burcî Memlük sultanlarının Mekke, Medine ve Kudüs'e yaptıkları hizmetler, yapılan hizmetlerin mahiyeti ve oranlarının tespiti amaçlanmıştır. Çalışmada sultanların hizmetlerinin yanı sıra emîrlerin ve Mekke şerîfinin de hizmetlerine yer verilmiştir. Nitekim bu emîrler, Memlük Devleti'ne tâbidirler ve pek çoğu sultanın emriyle bu mukaddes şehirlere gönderilmiştir. Dahası Memlük sultanları Mekke şerîflerine hil'atler göndermiştir. Dolayısıyla hem Memlük Devleti'nin emîrlerinin hem de Mekke şerîflerinin hizmetlerinin kaynağı Memlük sultanları tarafından sağlanmaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Araştırmaya döneme dair literatür taraması yaparak başlanmıştır. Genel tarih kitapları, biyografik eserler, şehir tarihleri, Haremeyn tarihleri, seyahatnâmeler başta olmak üzere

² Fatih Yahya Ayaz, *Bahrî Memlûkler Döneminde Haremeyn Hizmetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998).

³ Burak Gani Erol, "Memlûk Sultanlarının Hacları" 40 (Haziran 2019), 312-355.

⁴ Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", *Türkiyat Mecmuası Journal of Turkology* 29/1 (2019), 45-80.

dönemle ilgili eserler tespit edilip incelenmiştir. Ardından konu ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olan araştırmalar tespit edilmiştir. Bu bağlamda hem Türkçe hem de Arapça kitaplar, bilimsel dergi makaleleri, ansiklopedi maddeleri, tezler tetkik edilmiş, mümkün mertebe karşılaştırılmış ve elde edilen bulgular tasnif edilerek değerlendirilmiştir.

Çeşitli kaynaklardan elde edilen bilgiler karşılaştırılmış ve olabildiğince olay örgüsü kurulmaya çalışılmıştır. Fakat bu durum her zaman mümkün olmamıştır. Bu çalışmada en fazla istifade edilen iki kaynak olan Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *es-Sülûk li-ma 'rifeti düveli 'l-mülûk*⁵ eseri ile İbn Tağrıberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücûmü 'z-zâhire fî mülûki Mısr ve 'l-Kâhire*⁶ eseri olayların günü gününe yazılı bulunduğu vekâyinâme türünde eserlerdir. Çalışmada ele alınan rivayetler kronolojiye riayet edilerek değerlendirilmiştir. Mümkün mertebe olaylar gün, ay, yıl bilgisi ile birlikte verilmiştir.

Kaynaklar ve Araştırmalar

Çalışmada muasır kaynaklar esas alınmıştır. Kaynaklara ulaşamadığı veya olayların bağlantılarının kurulamadığı durumlarda sonraki dönem tarihçilerinin eserlerine ve araştırma eserlere başvurulmuştur. Bununla birlikte Memlûkler döneminde Mekke ile ilgili yapılan değişikliklerin tespiti için önceki dönem eserlere başvurulmuştur.

Ezrakî'nin (ö. 250/864) *Ahbâru Mekke ve mâ câ 'e fihâ mine 'l-âsâr*⁷ isimli şehir tarihi türü eserinden Mekke'nin iklimi, coğrafi durumu, Memlûk Devleti'nin Hicaz hâkimiyetinden önceki dönemde Kâbe'de yapılan onarımlar, Safâ ile Merve konuları hakkında faydalanılmıştır.

Fâsî'nin (ö. 832/1429) *Şifâü 'l-garâm bi-ahbâri 'l-Beledi 'l-harâm*⁸ adlı eseri şehir tarihleri türünde faydalandığımız bir başka eserdir. *Şifâü 'l-garâm*, halka yapılan hizmetler ve Mekke'de halka hizmet için inşa edilen yapılar hakkında ayrıntılı bilgi içermektedir.

⁵ Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali Makrîzî, *es-Sülûk li-ma 'rifeti düveli 'l-mülûk* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1997).

⁶ Ebü'l-Mehâsin Cemâleddîn Yûsuf el-Atabekî el-Yeşbugavî İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu 'z-zâhire fî mülûki Mısr ve 'l-Kâhire*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992).

⁷ Ebü'l-Velîd Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ 'e fihâ mine 'l-âsâr* (Beyrut: nşr. Rüşdî Sâlih Melhas, 1979).

⁸ Takiyyüddîn Muhammed Fâsî, *Şifâü 'l-garâm bi-ahbâri 'l-Beledi 'l-harâm* (Mekke: Mektebetü'n-Nehdeti'l-Hadîse, 1956).

Çalışmamız sırasında en fazla yararlandığımız kaynaklar arasında Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*⁹ adlı eseri bulunmaktadır. Makrîzî'nin eseri araştırmamızın her aşamasında bize kıymetli bilgiler sunmakla beraber özellikle kutsal beldelerde yapılan inşa ve tamiratlar, halka yapılan yardımlar ile ilgili ayrıntılar vermiştir. Makrîzî eserinde 568/1173 senesinden 844/1440 senesine kadarki hadiseleri kronolojik olarak vermiştir. Ayrıca her senenin sonunda vefeyât kısmına yer vermiştir. Müellifin devlet kademelerinde çeşitli vazifeler üstlenmiş olması, olayları gün gün aktarması ve çoğunlukla gün, ay, yıl şeklinde zikretmesi eserin kıymetini ortaya koyan unsurlardandır. Müellifin bu dakikliği hac kervanlarının ve Kahire'den Mekke'ye gönderilen mahmilin yola çıkış tarihlerindeki farklılıklar hakkında çıkarımlar yapmamıza katkı sunmuştur.

Çalışmada en çok faydalandığımız eserlerden bir diğeri olan İbn Tağrîberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*¹⁰ isimli eseri Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedildiği tarihle başlayıp 872/1468/ yılına kadar gerçekleşen olayları kronolojik sıra ile vermektedir. Bu eserin konumuzla alakalı olan 784-872/1382-1468 yılları arasını inceledik. İhtiyaç halinde önceki yıllara da değindik. Dönemin büyük emîrlerinden birinin oğlu olması, devlet adamlarıyla akrabalık bağları kurması, aynı zamanda Makrîzî'nin öğrencisi olması ve dönemin tarihçileri ile yakın ilişkiler kurması İbn Tağrîberdî'nin eserinin önemini arttırmaktadır. Makrîzî'nin *es-Sülûk* eseri ile İbn Tağrîberdî'nin *en-Nücûmü'z-zâhire* eseri birbirlerine paralel bilgiler vermektedir. Makrîzî'nin *es-Sülûk*'te kaldığı yıla (844/1440) kadar olan hadiseler iki eserden karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İki eserden elde edilen bulguların birlikte değerlendirilmesi araştırmanın zenginliğine katkı sağlamıştır. 844/1440 yılından itibaren 872/1468'e kadar örnek hadiselerin tespitinde bu eserden faydalanılmıştır. Bilhassa Mekke'ye gönderilen mahmil ve Kâbe'ye örtülmek üzere hazırlanan kisve ile ilgili bu eserden oldukça faydalı bilgiler elde edilmiştir.

Semhûdî'nin (ö. 911/1506) *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*¹¹ isimli eseri Medine ile ilgili haberlerde en çok başvurulan kaynak olmuştur. Özellikle Kayıtbay döneminde

⁹ Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali Abdülkâdir Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997).

¹⁰ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 1992.

¹¹ Ebü'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ* (Beyrut: nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, 1955).

Mescid-i Nebevî için hazırlanan mahfilin ayrıntıları ve burada yapılan tamiratlar hakkında bu eserden faydalanılmıştır.

İbn İyâs'ın (ö. 930/1524) *Bedâ'iu'z-zuhûr fî vakâi'i'd-duhûr*'u¹² özellikle Memlûk Devleti'nin son dönemleri için istifade ettiğimiz bir eserdir. *Bedâ'iu'z-zuhûr*, Sultan Kayıtbay'ın hac ve Kudüs ziyareti hakkında çalışmamız açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Memlûklerden sonraki asırda yaşamış olan Evliya Çelebî'nin (ö. 1095/1684 [?]) *Seyahatnâmesi*¹³ de istifade ettiğimiz bir diğer eserdir.

Kaynak eserlerin yanı sıra pek çok araştırma esere de başvurulmuştur. Bunların başında aslında bir Osmanlı tarihçisi olan fakat eserinde Memlûklerin Haremeyn'e yaptıkları hizmetler ile ilgili pek çok bilgiye yer veren Eyüb Sabri Paşa'nın (ö. 1308/1890) *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke Haremeyn Tarihi*¹⁴ isimli eseri gelmektedir. Faydalandığımız diğer Osmanlı tarihi eserleri Mustafa Sabri Küçükaşçı'nın *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*¹⁵ ve Suraiya Faroqhi'nin *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638*'dir.¹⁶ İrfan Küçükköy'ün *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*¹⁷ isimli eserinden Medine halkına yapılan ihsan ve ikramlarla, Medine'de yapılan inşa ve tamiratlarla ilgili faydalandık.

Mekke'nin yönetimi, mahmil ve kisve konuları başta olmak üzere gerek metod gerekse ilgili kaynaklara yönlendirmesi açısından Fatih Yahya Ayaz'ın "Bahrî Memlûkler Döneminde Haremeyn Hizmetleri"¹⁸ adlı yüksek lisans tezinden azami istifade edilmiştir. Burak Gani Erol'un "Memlûk Sultanlarının Hacları"¹⁹ ve "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili"²⁰ isimli makaleleri mahmil ve kisveler hakkında değerli bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. Yine Burak Gani Erol'un "Memlûkler Döneminde Şâm Mahmili, Hacılar ve

¹² Muhammed b. Ahmed İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-zuhûr fî vakâi'i'd-duhûr* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Ammeti'l-Kutub, 1984).

¹³ Evliya Çelebî, *Evliya Çelebî Seyahatnâmesi*, thk. Mümin Çevik (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 2011).

¹⁴ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke Haremeyn Tarihi* (İstanbul: Türkiye Yazma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018).

¹⁵ Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017).

¹⁶ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995).

¹⁷ İrfan Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013).

¹⁸ Ayaz, *Bahrî Memlûkler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*.

¹⁹ Erol, "Memlûk Sultanlarının Hacları".

²⁰ Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili".

Menziller”²¹ adlı makalesi hacılara yapılan hizmetlerin mahiyetini anlamamız noktasında bize ışık tutmuştur.

Ana Hatlarıyla Memlûk Devleti Tarihi

Memlûklerden önce Mısır ve Suriye’de hâkim olan Eyyûbîlerde orduda çok sayıda memlûk yer almaktaydı. Özellikle hanedanın kurucusu Selâhaddin Eyyûbî, ordusunda istihdam etmek üzere Türk memlûk satın almaya büyük önem vermiştir. Daha sonra bu grup, Eyyûbî hükümdarlarından el-Melikü’s-Sâlih Necmeddin Eyyûb (637-647/1240-1249) tarafından Nil kıyısında bulunan “Ravza” adındaki kaleye yerleştirilmeleriyle Bahrî Memlûkler olarak isimlendirilmiştir. Bahrî Memlûkler, Eyyûbî Devleti içinde hem siyasette hem de askerî alanda çok önemli başarılar göstermiş, bu başarılarıyla hızla güçlendikten sonra idareyi ele geçirerek 648/1250 yılında Bahrî (Türk) Memlûkler Devleti’ni (648-784/1250-1382) kurmuşlardır.²²

Bölgeye yeni getirilen memlûk gruplarıyla devlet her geçen gün gücüne güç katmıştır. el-Melikü’l-Mansûr Seyfeddin Kalavun (678-689/1279-1290) Kafkasya’dan yeni memlûkler getirtmiş, Çerkez Memlûkler olarak anılan bu memlûkleri Kal’atü’l-cebel’deki kale burçlarına yerleştirmişti. Çerkez Memlûklerine kale burçlarına nisbetle Burcî Memlûkler adı verilmiştir. Zamanla güçlenen Burcî Memlûkler aralarından Berkuk’un (784-791/1382-1389) tahta oturmasıyla devletleşme sürecine girmiş oldular. Böylece Bahrî (Türk) Memlûkler dönemi sona ermiş, genellikle Çerkez asıllı sultanların yönetime geçtiği Burcî Memlûkler dönemi (784-923/1382-1517) başlamıştır.²³

Memlûk Devleti’nde babadan oğula geçen bir verasete dayalı saltanat sistemi söz konusu değildi. Gücü ve nüfuzu ile temayüz eden emîr devletin başına geçirdi. Seyfeddin Kalavun’dan sonraki yaklaşık kırk yıllık dönem istisna olmak üzere bu sistem devamlılığını korumuştur.²⁴

Memlûk Devleti’nin Moğolları Aynicâlût Savaşı’nda (658/1260) yenerek Moğolların Batı’ya geçişlerini engellemeleri ve Abbâsî hilafetini Kahire’de yeniden tesis etmeleri

²¹ Burak Gani Erol, “Memlûkler Döneminde Şâm Mahmili, Hacılar ve Menziller”, *History Studies* 12 (2020), 1809-1835.

²² İsmail Yiğit, “Memlûkler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/90.

²³ İsmail Yiğit, *Memlûkler 648-923 / 1250-1517* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015), 99.

²⁴ Fatih Yahya Ayaz, “Memlûkler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. M. Hanefi Palabıyık - Osman Çetin, thk. Mehmet Şeker (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 9/472.

onların kısa sürede İslâm devletleri arasında kabul görmelerine ve itibar kazanmalarına imkân vermiştir. Bu itibarlarını kutsal beldelere yaptıkları hizmetlerle devam ettirmişlerdir.²⁵

Kendilerine özgü saltanat sistemiyle dikkati çeken Memlükler, İslâm tarihindeki en büyük Müslüman-Türk devletlerinden birini kurmuşlardır. Bu devlet, kuruluşundan kısa bir süre sonra gerçekleşen Aynicâlût Savaşı'nda Moğollara tarihlerindeki ilk meydan muharebesi yenilgisini yaşatmış ve böylece onların ilerleyişini durdurmuştur. Diğer taraftan yarım asırdan daha kısa bir sürede Suriye'deki Haçlı devletçiklerini ortadan kaldırmıştır. Bu başarılar Memlüklere İslâm tarihindeki itibar ve şöhretlerini temin etmiş, siyasî meşruiyet kazandırmıştır. Bunların yanı sıra el-Melikü'z-Zâhir Baybars döneminde Abbâsî hilâfetinin Memlükler eliyle Mısır'da yeniden tesis edilmesi dinî meşruiyet kazanmalarını da sağlamıştır.

Memlük Devleti, Çerkez Memlükler döneminin ikinci yarısından itibaren gücünü kaybetmeye başlamıştır. Devlet içinde siyasî ve ekonomik istikrarın bozulması ve komşu beyliklere hâkimiyet konusunda aşırı sert tutumları sebebiyle askerî mücadelelere girmek zorunda kalmaları devleti oldukça zayıflatmıştır. Memlüklerin gerilediği bu dönemde mücadele içinde olduğu devletlerden biri de Osmanlı idi. Bu dönemde Osmanlıların yükselme döneminde olması Memlük Devleti'nin Osmanlı karşısında mağlup olmasına yol açmıştır.

Bütün bu faktörlerin birleşmesiyle, döneminin en kudretli devleti kabul edilen Memlükler, Osmanlı Devleti ile yapılan Mercidâbık Savaşı'nda mağlup olmaktan kurtulamamışlar ve tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmışlardır.

Kutsal Beldelere Hizmetin Önemi

Müslümanlar için tarih boyunca Mekke, Medine ve Kudüs bazı özellikleri nedeniyle önemli şehirler olarak kabul edilmiştir. Mekke, Müslümanların hac ve umre için ziyaret ettikleri; Medine, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) ömrünün büyük kısmını geçirdiği ve vefatından sonra defnedildiği; Kudüs ise Müslümanların ilk kıblesi olan Mescid-i Aksâ'nın ve bazı peygamberler ile ailelerinin mezarlarının bulunduğu mukaddes

²⁵ Yiğit, *Memlükler 648-923 / 1250-1517*, 37-39.

şehirlerdir. Mekke ve Medine iki korunmuş şehir anlamına gelen Haremeyn olarak isimlendirilmiştir. Kudüs ise “Haremeyn’in üçüncüsü” olarak kabul edilmiştir.²⁶

Sözü edilen kutsal yerler arasında özellikle Haremeyn’in yönetimini üstlenen İslâm devleti hem dinî hem siyasî hem de askerî alanda üstünlüğe ve çeşitli imtiyazlara sahip oluyordu.²⁷ Ayrıca Haremeyn’e hâkim olan devletler İslâm’ın hâmisi konumuna geliyorlardı. Bu devletlerin sultanları ise Mekke ve Medine’nin hizmetkârı anlamına gelen *hâdimü’l-Haremeyn* unvanı ile anılmışlardır.²⁸ Bu sığata sahip olmak kadar onu elde bulundurmak da önemli görülen bir husustu.

Dinî Önemi

İslâm’ın kutsal kitabı olan Kur’ân-ı Kerim’de hayra ve iyiliğe teşvik eden âyetler bulunmaktadır. Hz. Muhammed’in (s.a.s.) sünnetleri de iyilik yapmak, ihsanda bulunmak, sadaka vermek, infak etmek konularında teşvik edici bir rol üstlenmektedir. Konuyla ilgili âyet ve hadislere verilebilecek örnekler şunlardır:

“Bilâkis, kim güzel niyet ve davranış sahibi olarak kendini Allah’a teslim ederse rabbinin katında onun mükâfatı vardır.” (Bakara, 112)²⁹

“Sevdiğiniz şeylerden sadaka vermedikçe cennete giremezsiniz. Allah yolunda her ne harcarsanız muhakkak Allah onu bilendir.” (Âl-i İmrân, 92)³⁰

“Dünya ve ahiret için faydalı işler yapın ki kurtuluşa eresiniz.” (Hac, 77)³¹

“İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın.” (Mâide, 2)³²

“İnsanoğlu öldüğü zaman bütün amelleri kesilir. Ancak, devam eden sadaka (sadaka-i câriye), faydalanılan ilim ve kendisine dua eden sâlih bir evlat bırakanları kesilmez.”³³

²⁶ Ebü’l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ’ü ebnâ’i’z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut, 1968), 5/232.

²⁷ Bkz.: İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ’ü ebnâ’i’z-zamân*, 5/230.

²⁸ Ahmet b. Ali Kalkaşandî, *Subhul-aşâ fi sinâatil-inşâ* (Beyrut, 1987), 4/47.

²⁹ Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (ed.), *Kur’ân-ı Kerim Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 22.

³⁰ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meâli*, 71.

³¹ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meâli*, 372.

³² Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meâli*, 116.

³³ Tirmizî, *Ahkâm*, 36; Ebû Dâvud, *Vesâyâ*, 14; Müslim, *Vasiyye*, 14.

“Müminler, birbirlerini sevmeye, birbirlerine merhamet ve şefkat göstermede, tıpkı bir organı rahatsızlandığında diğer organları da uykusuzluk ve yüksek ateşle bu acıyı paylaşan bir bedene benzer.”³⁴

“Rıftan (yumuşak davranmaktan) nasibi verilen kimseye, dünya ve âhiret iyiliklerinden de nasibi verilmiştir. Sıla-i rahim (akrabalık ilişkilerini gözetmek), güzel ahlâk ve iyi komşuluk, beldeleri mâmur (yaşanır) hâle getirir ve ömürleri uzatır.”³⁵

Âyet ve hadislerde yardımlaşmaya ve karşılıksız vermeye yapılan teşvikler İslâm tarihinde vakıf kültürünün oluşması sonucunu doğurmuştur. Vakıf kültürü kendisini İslâmiyet için kutsal kabul edilen Mekke, Medine ve Kudüs şehirlerine hizmet konusunda da etkili bir şekilde göstermiştir.

Arap yarımadasının kuzeyinde bulunan Mekke şehri, İslâm tarihi boyunca önemli bir dinî merkez olmuş ve çevresindeki sınırları belirli yerlerle birlikte harem bölgesi olarak kabul edilmiştir. İslâm inancına göre yeryüzünde yapılan ilk mâbed³⁶ ve Müslümanların kiblesi³⁷ olan Kâbe burada bulunmaktadır. Dünyanın dört bir yanından Müslümanlar hac ve umre ibadetlerini gerçekleştirmek için³⁸ Kâbe’ye gelmektedirler. Ayrıca pek çok sahabînin defnedildiği Cennetü’l-muallâ, Kur’ân-ı Kerim’in indirildiği Hira Mağarası, Makâm-ı İbrahim gibi İslâm tarihi açısından önemi haiz olan mekânlar da Mekke’de bulunmaktadır.

İslâm tarihi boyunca Müslüman devletlerin sultanları ve devlet adamları, Kâbe’nin ve diğer önemli mekânların bakım ve onarımlarını yaptırmışlardır.³⁹ Her yıl hac ibadetini yerine getirmek için Mekke’ye gitmek üzere yola çıkan hacıların yol güvenlikleri,⁴⁰ yiyecek, su ve binek ihtiyaçlarını karşılamışlar,⁴¹ Mekke halkının iç ve dış güvenliğini sağlamak amacıyla önlemler almışlardır.⁴² Herhangi bir şekilde salgın hastalık, doğal afet ve açlık söz konusu olduğunda da derhal Mekke halkının ve hacıların yardımına koşmuşlardır. Mekke şerîflerine hediyeler gönderen sultanlar, Kâbe örtüsünün hazırlanıp

³⁴ Müslim, *Birr*, 66; Buhârî, *Edeb*, 27.

³⁵ İbn Hanbel, VI, 159.

³⁶ Kur’an, Âl-i İmrân, 3/96–97.

³⁷ Kur’an, Bakara, 2/144.

³⁸ Kur’an, Âl-i İmrân, 3/97.

³⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/263-264,276; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 13/288-289.

⁴⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/201.

⁴¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 12/88.

⁴² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 9/61.

Kâbe'ye giydirilmesi konusunda da oldukça titiz davranmışlardır.⁴³ Mesela 825/1422 yılında Haremeyn'in kontrolünü elinde bulunduran Memlûk Devleti'nin hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay döneminde recep ayının 16. günü âdet olduğu üzere mahmil Mısır ve Kahire'de gezdirilmiştir. Sözü edilen mahmile çok özen gösterilmiş, Kâbe'nin kisvesi de hiç olmadığı kadar güzel hazırlanmıştı. İyi hali ve iffetinden ötürü onun yapımında kisve nâzırı Şerefeddin Ebü't-Tayyib Muhammed b. Tâceddin Abdulvehhab b. Nasrillah vazifelendirildi.⁴⁴

Haremeyn'e hâkim olan devlet yöneticileri Kâbe örtüsünün hazırlanması, işlemlerinin itina ile yapılması için vakıflar kurmuşlardır.⁴⁵ Onlar, sadece Kâbe ile ilgili hizmetlerde bulunmamış, medrese, kütüphane, hastane, kervansaray gibi yapılar inşa etmek suretiyle halkın refah seviyesinin yükselmesine ve şehrin hem kültürel hem de ticarî olarak kalkınmasına katkı sağlamışlardır.⁴⁶ Devlet yöneticileri ve idarecileri bu hizmetleri en temelde dinî bir teşvike iştirak etmek ve Allah'ın rızasını kazanmak için yapmışlardır.

İslâm tarihinde bir diğer önemli şehir olan Medine iki harem bölgesinden biri olarak kabul edilir. Nitekim Hz. Muhammed'in (s.a.s.) mescidi ve kabri burada bulunmaktadır. Bu şehir hem Hz. Muhammed döneminde hem de Hulefâ-yi Râşidîn döneminin büyük bir kısmında İslâm devletinin başkenti olmuştur. Hz. Muhammed'in hicretten sonraki süreçte ömrünü geçirdiği bu şehre tarih boyunca hizmette bulunulmuş, Mekke'ye yapılan hizmetler Medine'ye de yapılmıştır.

Haremeyn'in üçüncüsü olarak kabul edilen ve İslâm'ın ilk kıblesi Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu Kudüs, dinî önemi sebebiyle hizmetlere muhatap olan bir diğer şehirdir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm dini için kutsal kabul edilen şehrin hâkimiyetinin Müslümanlarda olması büyük önem arz etmektedir. Sadece şehre hâkim olmak değil, şehrin korunmasını sağlamak da önemli olduğu için İslâm devletlerinin sultan veya idarecileri bu amaca yönelik önlemler almışlardır. Yukarıda zikredildiği şekilde Haremeyn'e yapılan yardımlar Kudüs için de söz konusu olmuş ve şehirde çeşitli amaçlarla vakıflar kurulmuştur.

⁴³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/248; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/43, 170; Kalkaşandî, *Subhul-aşâ fi sinâatil-inşâ*, 288.

⁴⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/59.

⁴⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/43.

⁴⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/33, 63.

Memlûk sultanları devletin siyasî ve ekonomik buhranda olduğu dönemlerde bile kutsal beldelere yardımı önemsemişlerdir. Zira 22 Şevval 823/30 Ekim 1420'de Kahire'de el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî'nin ölüm haberi yayılmış, insanlar telaşa kapılmıştı. Bir müddet sonra sultan kendine gelince halk da sakinleşmişti. Bu sıralarda Hac emîri Timurbay el-Müşid yer öptükten sonra mahmille Birketü'l-Hacc'a doğru yola çıktı. Diğer taraftan hacılar, sultanın ölüm haberi yayıldığı için yağmacıların harekete geçmesinden korkuyorlardı.⁴⁷ Yaklaşık iki ay sonra mübeşşiri'l-hac gelince sultana Hicaz'daki durum hakkında malumat verdi.⁴⁸ Görüldüğü üzere Memlûk Devleti'nin sancılı olduğu bir dönemde bile hacıların güvenliği sultanlar tarafından önemsenmiştir.

Kutsal beldelerin hâkimiyetini elde bulundurmak, söz konusu devlete İslâm'ın hâmisi konumunu kazandırıyor. Dolayısıyla tarihteki bütün Müslüman devletler Haremeyn'e ve Kudüs'e ilgi duymuşlardır. Daha önce de ifade edildiği üzere Haremeyn'in kontrolünü elinde tutan devletlerin sultanları Mekke ve Medine'nin hizmetkârı anlamına gelen hâdimü'l-Haremeyn unvanı ile anılmıştır. Bu unvanı ilk kez kullanan Selâhaddîn-i Eyyûbî'den sonra Memlûk Devleti sultanları da hâdimü'l-Haremeyn sıfatını benimsemişlerdir.⁴⁹

İslâm medeniyetinde önemli bir yer tutan vakıf kültürü de düşünüldüğünde Müslümanların ve bilhassa Müslüman devlet başkanları ile idarecilerinin Allah'ın rızasını kazanmak maksadıyla Mekke'ye, Medine'ye ve Kudüs'e hizmet etme noktasında adeta yarıştıkları anlaşılmaktadır.

Diplomatik Önemi

Kutsal beldelere hizmet etmek Müslüman devletler arasında şeref olarak kabul ediliyordu. Bunun bir tezahürü olarak tarih sahnesinde olduğu VII./XIII. yüzyılın ortalarından X./XVI. yüzyılın başlarına kadar hâdimü'l-Haremeyn unvanını koruyan Memlûk Devleti ile muasır İslâm devletleri arasında kutsal beldelere hizmet etme şerefine nail olabilmek için mücadelelerin olduğu görülmektedir.⁵⁰ Buralara hâkim olmak siyasî,

⁴⁷ Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrıberdî el-Atabekî İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire* (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1992), 13/250.

⁴⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 13/253.

⁴⁹ Kalkaşandî, *Subhul-aşâ fî sînâatil-inşâ*, 4/47.

⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/201, 248, 276; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/170, 200; Ebü'l-Kâsım Ömer b. Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî el-Mekkî İbn Fehd Necmüddîn, *İthâfü'l-verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2005), 3/586-587, 593-596, 604-606.

askerî ve diplomatik anlamda imtiyazlar sağlamaktaydı. Dolayısıyla kutsal beldelere hizmet etme yarışı devletler arası ilişkileri de etkilemiştir.⁵¹ Büyük bir şeref ve ayrıcalık getiren Haremeyn'in hâkimliği konumuna Memlûk Devleti kuruluşundan kısa bir süre sonra sahip olmuştur. Dolayısıyla XIII-XVI. yüzyıllar arasında önce Bahrî Memlûkler ve ardından Burcî Memlûkler Haremeyn'in hâdimi ve İslâm'ın hâmisi konumuna gelmiştir. Aynicâlût Savaşı ile İslâm âlemini Moğol saldırılarından koruması, Abbâsî halifesini himaye etmesi ve Haçlıları durdurması kuruluşunun daha ilk yıllarında Memlûk Devleti'ni Müslümanların hâmisi konumuna getirmiştir. Bu başarıları sonucunda 659/1261 senesinde Abbâsî halifesi Bahrî Memlûk sultanı Baybars'a saltanat beratı göndererek Memlûk sultanını İslâm topraklarının ve Hicaz'ın işleriyle ilgilenmeye memur etmiştir.⁵² Memlûklerin bölgede söz sahibi olmaya başlamaları Baybars dönemine rastlamaktadır. Nitekim bu tarihten önce de Mekke'ye gönderilmiş olan mahmil, bu tarihten sonra bir hâkimiyet sembolü olarak gönderilmiştir. Memlûk sultanları buraların ihtiyaçlarını gidermekle kalmamış, burada her türlü idarî tasarrufta da bulunmuşlardır. Baybars 662/1264 senesinde Mekke'de kendi adına hutbe okutmuştur.⁵³ Aynı sene hac vecibesini yerine getirmek için Mekke'ye gitmiş ve buradaki hâkimiyetini bir nâib atayarak pekiştirmiştir.⁵⁴ Kendisinden sonra da bu âdet diğer Memlûk sultanları tarafından devam ettirilmiştir.⁵⁵

Memlûk sultanlarının bölgedeki hâkimiyetleri, Memlûk Devleti sona erip Hicaz toprakları Osmanlıların eline geçene kadar devam etmiştir. Hâkimiyetleri süresince Haremeyn'in üzerindeki güçlerini gerek idarî atamaları ile gerek mahmil göndermeleri ile gerekse Haremeyn halkının ihtiyaçlarını ve bölge güvenliğini sağlamaları ile hissettirmişlerdir. Çalışmanın ilerleyen sayfalarında bahsedileceği üzere Memlûk sultanları bu gücün üstüne çıkmayacak ölçüde olması kaydıyla diğer İslâm devletlerinin de Haremeyn'e yardım göndermesine müsaade etmişlerdir.

⁵¹ Konu ile ilgili bk. Hanife Karakaş, "Haremeyn'e Hizmetin Diplomasiye Etkisi (XIII-XVI. Yüzyıllar)", ed. Ethem İlhan Şahin - Mustafa Latif Emek (3rd International Anatolian Congress On Scientific Research Congress, Kayseri: IKSAD International Publishing House Licenced by Turkish Ministry of Culture, 2022), 536-543.

⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 1/453-7.

⁵³ Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali Makrîzî, *ez-Zehbu'l-Mesbûk fi Zikri Men Hacce mine'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk*, thk. Cemâlü'd-Dîn eş-Şeyyâl (Bûr Sa'îd: Mektebetü't-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2000), 84.

⁵⁴ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldûn (el-İber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fi eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-sultâni'l-ekber)* (Riyad: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, 2008), 5/389.

⁵⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 9/62.

Memlûkler ile aynı dönemde tarih sahnesinde bulunan bütün İslâm devletleri Haremeyn'e hizmet etme şerefine nail olmak için azmetmişlerdir. Bu çabalar diplomatik ilişkileri de etkilemiştir. Birazdan detaylarıyla ele alınacağı üzere bu şerefi kimseyle paylaşmak istemeyen Memlûk sultanları ile muasırı olan Yemenli Resûlîler arasında kisve gönderme ve Kâbe'ye asma konusunda gerginlik çıkmıştır. Benzer bir durum Timurlu meliki Şâhruh ile de yaşanmıştır. Şâhruh defalarca Mekke'ye kisve göndermek istemiş, bu isteği bazen sert bir üslup ile bazen de hediyeler ile gönül alarak geri çevrilmiştir. İlhanlılar ve Osmanlı Devleti ile Memlûkler arasındaki ilişkilerin de Haremeyn'e hizmet hususunda etkilendiği görülmüştür.

Memlûk Devleti'nin ilk yıllarında Yemenli Resûlîler ile Haremeyn'in hâkimiyetini elinde bulunduran Memlûkler arasında, surre gönderme konusunda bir rekabet vardı. Bu rekabet, Memlûk sultanı I. Baybars'ın 668/1269 yılında hacca gitmesi ve surre ile Kâbe örtüsü gönderme hakkının Memlûklerde olduğunu pekiştirmesine kadar devam etti. Nihayetinde Yemen meliki Mekke emîri 669/1271 yılında Haremeyn'i istilaya kalkışmış fakat başarılı olamamıştır. Baybars'ın 675/1277 senesinde vefatı ile Mısır'da istikrarın bozulması, durumdan istifade etmek isteyen Yemenli Resûlîleri yeniden harekete geçirmiştir. el-Melikü'l-Mansur Kalavun önlem olarak Mekke emîri olan Şerîf I. Ebu Numeys'den bağlılık yemini ve ayrıca her yıl Mısır'dan gönderilen örtü dışında Kâbe'ye hiçbir örtü asılmayacağına sözünü almıştır.⁵⁶ Bununla birlikte giderek artan Memlûk hâkimiyetinden endişe duyan Ebû Numeys yeminini bozarak 687/1288'de bağımsızlık girişiminde bulunmuş, fakat başarılı olamamıştır.⁵⁷

Memlûklerin bir diğer çağdaşı olan İlhanlıların uzun süre tahtta kalan ve devletin güçlenmesi için çabalayan hükümdarı Ebû Said Bahadır Han, Sultan Baybars ile anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre Memlûk Devleti, İlhanlı hacılarının Mekke'ye girmesine izin verecek, hac mevsimlerinde şehirde her iki hükümdarın sancağı dikilecek ve hutbede İlhanlı sultanının adı Memlûk sultanından sonra zikredilecekti. Aynı sultanın veziri Emîr Çoban, 726/1326'da Huneys tarafında hacıların faydalandığı Aynibâzân⁵⁸ suyunu büyük

⁵⁶ İbn Fehd Necmüddîn, *İthâfû'l-verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ*, ed. Fehîm Muhammed Şeltût (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-kurâ, 1982), 3/100-101.

⁵⁷ İbn Fehd Necmüddîn, *İthâfû'l-verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ*, 1982, 3/118-119.

⁵⁸ Aynizübeyde veya Aynibâzân, Mekke-Tâif yolu üzerinde bulunan suyun Arafât üzerinden Mekke'ye ulaşması için Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'in eşi Zübeyde Hanım tarafından yaptırılan kanaldır. Mustafa L. Bilge, "Aynizübeyde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 4/280.

kuraklığın yaşandığı bir zamanda Mekke'ye getirtmiş⁵⁹ ve bu suyun düzenli olarak bakım ve onarımının yapılması için maddî kaynak da oluşturmuştu.⁶⁰ Böylece Mekkeliler ve hacılar bu sudan uzun yıllar istifade edebilmişlerdir. Mısır sultanları diplomatik olarak iyi ilişkiler içinde oldukları İlhanlılara izin vermiş olmalarına rağmen bu girişimden hoşlanmamışlar ve döşenen boru hattının yanına yeni bir hat ilâve etmişlerdir.⁶¹

Memlükler bazen kutsal beldelerde diğer devlet sultanlarının müesseseler yaptırmalarına, vakıflar kurmalarına imkân vermişlerdir. Buna göre İlhanlıların veziri olan Emîr Çoban'a Medine'de bir medrese yaptırması için izin verilmiştir. O bu medresenin ihtiyaçları için bir vakıf kurmayı da ihmal etmemiştir. Emîr Çoban vefat ettikten sonra bu medresenin bahçesine defnedilmeyi vasiyet etmiş, fakat Memlük Devleti hâkimiyetinde bulunan Medine'nin emîri buna izin vermemiştir. Nihayetinde Çoban'ın cenazesi Cennetü'l-Bakî'ye defnedilmiştir.⁶²

Haremeyn'e hâkim olan Memlük Devleti ile hâkimiyetin getirmiş olduğu üstünlüklere sahip olmak istediği için aralarında rekâbet ve çekişme olan bir diğer devlet Timurlulardır. Nitekim 833/1430 yılında Timurlu Devleti'nin meliki Şâhruh, Memlük hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay'a elçi göndermiş, Mekke'de bir su kuyusu açtırmak istediğini bildirmiştir. Ayrıca o, Kâbe için kisve hazırlamak ve Mekke'ye göndermek istiyordu. Şâhruh'un Timurlu Devleti içinde hâkimiyetini sağlamlaştırmak için seferler düzenlediği bu dönemde Memlük sultanına iletmiş olduğu bu isteği, Sultan Barsbay tarafından reddedilmiştir.⁶³ Şâhruh bu konudaki isteğini daha sonraki yıllarda defaatle iletmiştir. Öyle ki 836/1432 yılında Kâbe kisvesi hazırlatıp göndermek için Sultan Barsbay'a gönderdiği mektubu çok büyük bir tepkiye neden olmuştu. Sultan bu istek üzerine adeta küplere binmişti. Tehdit, hakaret ve azarlama dolu bir mektupla Şâhruh'un talebine çok sert bir şekilde cevap verildi.⁶⁴ Takip eden yıl içerisinde Şâhruh yine elçi göndererek ülkesinde hazırlattığı kisvenin Kâbe'nin içine asılması için adak adadığını ve adağını yerine getirmek istediğini ifade etti. Bu kez elçiyle gönderdiği hediyeler kabul edilmesine ve elçiye iyi bir muamelede bulunulmasına

⁵⁹ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Kahire, 1932), 14/128.

⁶⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 4/263.

⁶¹ Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638*, 30.

⁶² Fâsî, *Şifâü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*, 2/164; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 1992, 11/241.

⁶³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/248; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/170.

⁶⁴ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/200.

rağmen kisve yine kabul edilmedi. Cevaben şunlar söylendi: “Daha önce de bugün de âdet olduğu üzere Kâbe’ye sadece Mısır Memlûkleri tarafından kisve giydirilebilir. Bu âdet kanun hükmündedir. Kisve vakıflar tarafından yapılır. Bu konuda herhangi bir yardıma hâcet yoktur. Eğer Melik adağını gerçekleştirmek istiyorsa kisveyi satsın, o parayı Mekke’deki fakirlere dağıtsın. Bu daha fazla insana fayda sağlayacak ve sevabı da daha fazla olacaktır.”⁶⁵ Defalarca reddedilmesine rağmen Kâbe’ye kisve gönderme isteğinden vazgeçmeyen Şâhruh, 838/1434 yılında bu kez Şîraz eşrafından es-Seyyîd Tâceddin Ali’yi elçi olarak gönderdi. Bu kişi saygın bir aileye mensuptu. Memlûk sultanı onu güzel bir şekilde karşıladı ve yer öptürmedi. Elçi es-Seyyîd Tâceddin Ali, Memlûk sultanına verilmek üzere hazırlanan hediyeleri Sultan Barsbay’a sunmuştur. Bu hediyeler kıymeti üç bin dinarı bulan seksen ipek atlas kumaş ve bin parça firuzeden oluşmaktaydı. Ayrıca Sultan Şâhruh, Kâbe’nin içine asılması için hazırlattığı kisveyi de göndermişti. Şâhruh’un hediyeleri kabul edildi, fakat Kâbe’ye kisve gönderme isteği reddedildi. Sadece Mısır sultanlarının Kâbe’yi örtmesinin âdet olduğu yeniden hatırlatılarak, kendisine bir hediye gönderildi.⁶⁶ Tüccarlarına ve Kahire’deki elçilerine yapılan kötü muamelelerin yanı sıra Kâbe’nin tezyini işine iştirak ettirilmemesi gibi durumlar, Timur’un oğlu Şâhruh’u diplomaside Memlûklerin mücadele içinde olduğu Akkoyunluların tarafında yer almaya yönlendirmiştir.⁶⁷ Melik Şâhruh, Kâbe’ye kisve gönderme girişimini el-Melikü’z-Zâhir Seyfeddin Çakmak’ın (842-857/1438-1453) tahta geçtiği sene yeniden iletmiştir. Gönderdiği kisve o sene Mısır kabileleriyle Mekke-i Mükerrreme’ye gönderilip Kurban Bayramı’nda Kâbe’nin içine asılmıştı. Eyüp Sabri Paşa’ya göre bunun sebebi Sultan Çakmak’ın Melik Şâhruh ile ittifak etmesiydi. Şâhruh, Arab ve Acem devletleri arasında oluşan söz konusu ittifaktan son derece memnun olduğu için, şükran alâmeti olarak Kâbe-i Muazzama’ya asılmak üzere kisve göndermiş, ayrıca Haremeyn sâkinlerine de surreler göndererek dualar almıştır (843/1439).⁶⁸

Memlûklerden el-Müeyyed el-Mahmûdî (815-824/1412-1421) ve Osmanlı padişahı Çelebi Mehmed’in birbirlerine hediyeler göndermesinden anlaşılıyor ki Osmanlı ile Memlûk Devleti arasında dostane ilişkiler kurulmuştur. Sultan Çakmak (841-857/1438-

⁶⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/236-239.

⁶⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/236-239.

⁶⁷ Kâzım Yaşar Koprıman, “Barsbay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/84.

⁶⁸ Eyüp Sabri Paşa, *Mir’ât*, 2/833.

1453) ve II. Murad ile bu dostluğun kuvvetlendiği görülmektedir. Fakat bu dostluk, 863/1459 yılında Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmed'in hac yolundaki su havuzlarını çoğaltmakla ilgili teklifi ile bozulmuş, Memlûk Sultanı Seyfeddin İnal teklifi reddetmiştir. Bu şekilde ikili ilişkilerde başlayan gerginlik, elçi kabulü merasimlerindeki usule aykırı davranışlar ve Karamanoğulları ile Dulkadiroğullarına bey tayini gibi meselelerle iyice tırmanmıştır. Sonraki sultanlar Hoşkadem (865-871/1461-1467) ve Kayıtbay (872-900/1468-1495) dönemlerinde ise gerginlik had safhaya ulaşmıştır. Her iki devlet de kutsal topraklar üzerinde nüfuz sahibi olmak istiyordu. Zira daha önce de ifade edildiği üzere hac yolları ile Mekke ve Medine'nin hizmeti, Müslümanlar için ayrı bir öneme sahipti. Bunların tamiri, genişletilmesi ve benzeri konular, buraların hâkimi olan Memlûklerle, büyük bir devlet konumuna gelen ve İslâm dünyası üzerinde etkili olmak isteyen Osmanlılar arasında siyasî sürtüşmelere sebep oluyordu. Osmanlılar, buralara yatırım yapıp mâmur hâle getirmek ve Müslüman dünyada itibarlarını arttırmak isterken Memlûkler kendi topraklarında başka bir Müslüman devletin müdahalesini reddediyordu. Memlûklerin gücünü yitirmeye başladığı Kansu Gavri (906-922/1501-1516) döneminde sultanın mukaddes beldeleri ve hac yollarını, Portekiz ve İspanyol saldırılarına karşı koruyamaması üzerine Mekke emîri, Osmanlılardan yardım istemişti. Bu talep üzerine Osmanlı Devleti sefer düzenledi. Söz konusu seferin sonucunda Memlûkler ile Osmanlılar arasındaki diplomatik ilişkiler iyice gerildi.⁶⁹

Haremeyn'e hâkim olmanın, bu mukaddes beldelelere hizmet etmenin şeref kabul edildiği ve askerî, dinî, siyasî anlamda bir üstünlük sağladığı muhakkaktır. Yukarıda da yer verildiği üzere bu üstünlüğü elde etmek isteyen devletler arasında rekâbet ve çekişme ortamı oluşmuştur. Yemen meliki ile Memlûk sultanları arasındaki çekişmeler sonucunda Yemen meliki, Mekke emîri ile anlaşmış ve Mekke'ye hâkim olmaya kalkışmıştır. Aynı şekilde Timurlu meliki Şâhruh ile Barsbay arasındaki ilişkide, Haremeyn'e hizmet teklifinin defalarca geri çevrilmesi Şâhruh'un diplomaside Memlûklerin aleyhine kararlar alması sonucunu doğurmuştur. Nitekim Şâhruh, Memlûklerin mücadele içinde olduğu Akkoyunlular ile ittifak yapmıştır. Bununla birlikte Haremeyn'e hâkim olmak isteyen bu iki devlet arasındaki ilişkilerin ılımlı olduğu zamanlarda Timurlulara hizmet konusunda izin verilmiştir. İlhanlılar ile de benzer durumlar yaşanmıştır. Anlaşma gereği İlhanlı

⁶⁹ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/958-962; 1012-1021.

hükümdarının adı hutbede Memlük sultanından sonra zikredilmiş ve kutsal beldelere hizmet etmesine izin verilmiştir. Buna ilaveten gücü elden bırakmak istemeyen Memlükler yapılan hizmetlere bir hizmet daha ekleyerek hâkimiyetini hissettirmiştir. Bazen de Memlük sultanları, bu hizmetlerin yapılmasına izin vermek zorunda kalmışlardır. Devletin zayıfladığı dönemde Osmanlı'nın hac yollarını koruması için sefer düzenlemesine müdahale etmemişlerdir. Sonuç olarak ifade etmek gerekir ki devletlerarası ilişkilerde Haremeyn'e hizmetin ne kadar önemli olduğu ve aralarındaki ilişkileri ne denli etkilediği bu örneklerde açıkça görülmektedir. Ayrıca Haremeyn'in hizmetkârı olmak kadar bu sıfatı korumak da büyük önem arz etmekteydi. Bu nedenle 923/1517 yılında Memlük Devleti sona erip kutsal beldeler Osmanlı hâkimiyetine geçinceye kadar Memlük sultanları Haremeyn'e hizmetten geri durmamışlar, her yıl düzenli olarak Kâbe'ye mahmil göndermişlerdir. Bu başarı hüküm sürdüğü dönemde Memlük Devleti'nin İslâm dünyasındaki en büyük Türk devleti olduğunun da karânesidir.

1. BÖLÜM: HALKA YÖNELİK HİZMETLER

1.1. Sağlık Alanındaki Hizmetler

Memlük sultanları kutsal beldelerde yaşayan halkın sıhhatini korumayı ve sağlığını kaybeden insanları tedavi imkânı sağlamayı önemsemişlerdir. Bu amaca yönelik olarak toplum için son derece önemli olan sağlık hizmetleri hususunda hastaneler açmışlar ve mevcut hastanelerin hizmet devamlılığı için ıslah çalışması yapmışlardır.

Şerîf Hasan b. Aclân, Mescid-i Harâm'ın kuzey duvarı tarafında bulunan arsayı satın alarak burada daha evvel bulunan bîmâristanı⁷⁰ yenilemiş ve burayı fakir hastaların tedavisine vakfetmiştir (816/1413).⁷¹ Sözü edilen hastane takriben yüz on sene ayakta kalmıştır.⁷²

Mescid-i Harâm'ın kuzeyinde Abbâsî halifelerinden Müstansır-Billâh (623-640/1226-1242) tarafından 628/1231 senesinde bir bîmâristan inşa edilmiştir. Bu bîmâristan 816/1413'te Memlük hükümdarı el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî (815-824/1412-1421) tarafından tamir ettirilmiştir.⁷³ Bu tamirat ile hastanenin Mekke halkı ve hacılar için daha faydalı bir hale gelmesi sağlanmıştır.⁷⁴

Mekke, Medine ve Kudüs'te karşılaşılan dönemin en büyük sorunlarından biri salgın hastalıklardı. Tıbbın yeterince gelişmemiş olduğu bu dönemde salgın hastalıkların yayılmasının önünü kesmek mümkün olmuyordu. Bazen bir bölge hastalıktan kırılıyor ve salgınlar büyük zayıyata sebebiyet veriyordu. Salgının esir aldığı bir bölgenin her alanda desteğe ihtiyacı oluyordu. Bu zor zamanlarda kutsal beldeleri hâkimiyeti altında tutan devlete büyük sorumluluklar düşmekteydi. Mekke, Medine ve Kudüs'ün yönetimi kendisinde olan Memlük Devleti sorumluluğunun gereğini yapmış ve salgın zamanlarında kutsal beldelerin halklarının ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Çeşitli in'âm ve ihsanlarda da bulunmuşlardır.

⁷⁰ İslâm dünyasında XIX. yüzyıla kadar hastaneler için kullanılan kavram. Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/163-165.

⁷¹ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/657.

⁷² Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/658.

⁷³ Fâsî, *Şifâü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*, 1/538.

⁷⁴ Takiyyüddîn Muhammed Fâsî, *el-'İkdü's-semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 3/368.

833/1430 yılında Kudüs'e kadar yayılan büyük bir tâun baş göstermiştir. Dönemin Memlük hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay salgın zamanında ve sonrasında Kudüs'e yardımlar göndermiştir. Bu yardımların çoğunu tahıl ve gıda malzemeleri oluşturmuştur.⁷⁵

837/1434 yılında Kahire'ye ulaşan haberlere göre şaban ayında Mekke ve vadilerinde veba artmış, şehirde bir günde ölenlerin sayısı elliye kadar ulaşmıştı. Hastalığın yayılması ve uzun süre kontrol altına alınamaması fiyatların artmasına sebep oldu. Bu nedenle Mekke emîrine her sene gönderilen para ve hediyelere ilaveten Mekke halkına dağıtılmak üzere tahıl ve para da gönderilmiştir.⁷⁶

1.2. Eğitim Alanındaki Hizmetler

İlim öğrenmek İslâm dininde önemli bir yer tutmaktadır. İslâm devletlerinin sultanları bu kıymetten ötürü medreseler açmayı ve âlimlere ihtimam göstermeyi ihmal etmemişlerdir. Memlük sultanları da kutsal beldelerde medreseler açmışlardır.

Otuz yıla yakın bir süre Memlük tahtında oturan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay (872-901/1468-1496) bu süre zarfında pek çok eser yaptırmıştır. Kutsal beldelere hizmeti fevkalade önemseyen Kayıtbay Mekke, Medine ve Kudüs'ün her birinde çeşitli yapılar inşa ettirmiştir (884/1480). O, Mekke'deki medreselere bir yenisini daha eklemiş ve Kayıtbay Medresesi'ni inşa ettirmiştir. Dört mezhebe göre eğitim veren, ribâtı, kütüphanesi ve kütübü bulunan Kayıtbay Külliyesi, şehrin en önemli öğretim merkezi olma özelliğini uzun süre korumuştur.⁷⁷

Memlükler zamanında kutsal beldelerden bir diğeri olan Kudüs'teki medreselerin sayısı kırk civarındaydı. Bunlara Sultan Kayıtbay da bir yenisini eklemiştir. O, 885-887/1480-1482 yıllarında bir kısmı Mescid-i Aksâ'nın içinde yer alan el-Eşrefiye Medresesi'ni inşa ettirmiştir. Bu medrese Harem-i Şerif'in batı tarafında yer almaktadır. Sultan burada kendi adıyla anılan bir de sebil yaptırmıştır. Her ikisi de Kudüs'te halen mevcuttur.⁷⁸

⁷⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/171.

⁷⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/233.

⁷⁷ Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, 9/277.

⁷⁸ Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed Makrîzî, *el-Mevâ'izü'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hutat ve'l-Asâr*, thk. Muhammed Zeynuhu - Medîha eş-Şerkâvî (Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1998), 2/378.

1.3. Beledî Hizmetler

Memlûk sultanları kutsal beldelerdeki şehir halkının günlük yaşantılarını devam ettirmeleri için gerekli ihtiyaçlarını gözetmiş ve bunları karşılamak için çeşitli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu ihtiyaçların başında yeni suya ulaşım geliyordu. Özellikle Mekke şehrinde büyük bir sorun haline gelen temiz su kaynaklarına ulaşamaması konusunda Memlûk sultanları pek çok girişimde bulunmuşlardır. Ulaşımında kolaylık ve barınma konularında da düzenlemeler yapmışlardır.

1.3.1. Su Yolları

Mekke şehri içinde çeşmelerin azlığı ve hac mevsiminde gelen hacıların çokluğu sebebiyle gerek hacılar gerekse ahali su sıkıntısına düşmekte ve bu sıkıntının giderilmesi için çok uğraşılmaktaydı. Bu nedenle Memlûk sultanları ve onların görevlendirdiği idareciler hem Mekke ile Medine hem de Hicaz topraklarındaki diğer kutsal mekânlarda hacıların ve halkın su ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar bazen yeni su kaynakları açtırmak, bazen mevcut kaynağı bir başka yere nakletmek bazen de mevcut kaynakları onarmak şeklinde olmuştur.

Burcî Memlûk sultanlarından su hizmeti konusunda ilk adını anacağımız isim el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Berkuk'tur (1382-1389, 1390-1399). Onun saltanatı sırasında 785/1383 yılının zilhicce ayında Mekke'deki Babü'l-Mu'allâ'da sultanın adıyla bir su yolu inşa edildi. Bizans döneminde inşa edilmiş olan 'Arûb kanalı restore edildikten sonra su bu hattan Kudüs'e getirildi.⁷⁹ 791/1389 senesinde ise Sultan Berkuk Kudüs'te yeni bir su kanalı yaptırdı. Ayrıca Medine'ye yakın olan Benî Sâlim Vadisi'nde de bir göl yaptırdı.⁸⁰

Memlûk idarecileri su yollarını yapmak kadar su yollarını tamir etmek ve onları kullanışlı halde tutmak üzere de çaba göstermişlerdir. Bu amaçla mühendisler görevlendirilmiş ve onlara Hicaz yolundaki su kaynaklarını tamir etmeleri için gerekli imkânlar sağlanmıştır. Bu mühendislerden biri Muallim Şihâbeddin Ahmed b. Muhammed et-Tolûnî idi.⁸¹ Sözü

⁷⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 5/160; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 12/88.

⁸⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 5/231.

⁸¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 5/437.

edilen mühendis 802/1400 senesi safer ayında Hicaz yolundaki su kaynaklarını tamir etmek üzere çıktığı seferi sırasında yoldayken vefat etmiştir.⁸²

834/1431 yılına gelindiğinde el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay döneminde Hicaz yolunda bir su pınarı bulundu. Kadı Zeyneddin Abdulbâsîd oraya bir işaret koydurdu ve insanlar bu pınardan çokça istifade etti. İki dağ arasından çıkan ve derinliği bir adam boyunu aşan suyun etrafında pek çok ot bitmişti. Buradan geçen hacılar suyu yıkanmak ve içmek için kullanıyorlardı. Bir süre sonra su kesildi ve buradaki otlar kurudu. Hacılar buraya geldiklerinde su bulabilmek için çukurlar kazmaya başladılar. Hacıların çabaları sonucunda bulunan kuyulardan bir gece su çıkıyor, fakat sonra yine kesiliyordu. Susuzluktan hacıların hayatını kaybetmesi Sultan Barsbay'ı harekete geçirdi. Bir sonraki yıl aynı sorunların yaşanmaması için o, Kahire ile Mekke arasında bulunan su yolunun tamiri ve yeni kuyular açmak üzere Emîr Şahin'i görevlendirdi. Emîr, yaklaşık yüz develik büyük bir kabile ile harekete geçmişti. Yanında pek çok bina ustası, taş ustası ve âlet edevat bulunuyordu. Emîr Şahin et-Tavîl hacıların başka bir yere uğramasına gerek kalmaması diye Ze'im tarafında bir kuyu açtı. Hem hacılar hem de civarda yaşayan halk bu kuyudan istifade ettiler. Bu sene başka bir yere uğramalarına gerek kalmadan yollarına devam ettiler.⁸³

Yeni su kaynakları açma konusunda tüccarlar da girişimde bulunuyorlardı. Sirâceddin Ömer b. Muhammed İbnu'l-Meslak ed-Dımaşkî'nin 835/1432 yılında Mekke'deki girişimi sonucunda açılan su kaynağı gösteriyor ki Memlûk sultanları tüccarlara kutsal beldelere hizmet konusunda izin vermekteydiler. 835/1432 yılı ramazan ayında Mekke'de suya duyulan ihtiyaç artmış, suyun azlığından ötürü fiyatlar yükselmişti. Böyle sıkıntılı bir dönemde tüccarlardan Sirâceddin ed-Dımaşkî'nin açmış olduğu su kaynağı halkı rahatlatmıştır.⁸⁴

841/1438 yılında el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak'ın emri üzerine Emîr Ahmed b. Ali b. İnal beraberindeki memlûklerle hac yolları üzerindeki su kaynaklarının ıslahı için yola çıkmıştı.⁸⁵ Harem-i Şerîf nâzırı Hâce Bayram, Sultan Çakmak'ın göndermiş olduğu paralar ile Mualla Mahallesi'ne bir sebil, Arafat sahasına da birkaç havuz yaptırıp su ile

⁸² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 12/271.

⁸³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/225-229.

⁸⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/235.

⁸⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/392.

doldurmuştur. Böylece hem hacılar hem de ahali su sıkıntısından kurtulmuştur (853/1449).⁸⁶

Bir diğer sultan Kayıtbay da Mescid-i Hayf, Mescid-i Hamza ve Mescid-i Harâm ile bütün çeşmeleri, kuyuları ve Arafat birkelerini (su depolarını) tâmir ettirip yenilemiştir (874/1470).⁸⁷

1.3.2. Ulaşım ve Barınma

Hicaz bölgesinde özellikle de Mekke'de gerektiğinde bölge halkı lehine düzenlemeler yapılmış ve halkın aleyhine olan uygulamalar yasaklanmıştır. Bu doğrultuda Memlûk sultanları birtakım ticarî düzenlemeler yapmışlardır. 843/1439 yılında el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak döneminde mübeşşiri'l-hac hacıların sağ salim Mekke'ye vardıklarını bildirmek üzere sultanın huzuruna geldiğinde Mekke'deki durum hakkında da bilgi vermiştir. Mekke civarında oturanların sayısı arttığı için deve kiralama ücretinin arttığını ve kırk dinar olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine sultan deve fiyatlarının düşürülmesi için Mekke şerîfine ödenek ayırmıştı.⁸⁸

Memlûkler devrinde ribâtlar yolcuları, kimsesizleri, hacıları barındıran misafirhaneler olarak kullanılıyordu. Mekke'de pek çok ribât inşa edilmiş, var olanların tamir ve ıslahları yapılmıştır. Şerîf Hasan b. Aclân 802/1400 yılında gerçekleşen yangında yanan bir ribâtı yenileyip etrafını temizletmiş, ihtiyaç sahiplerine mesken olarak vakfetmiştir (807/1405).⁸⁹

1.4. İktisadî Alana Dair Düzenlemeler

Memlûk sultanları gerektiğinde Mekke'deki ticarî durumu düzenleyecek birtakım emirler vermişlerdir. Bu emirlerden biri el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak tarafından verilmiştir. Buna göre Cidde sahiline gelen tüccarlardan sadece öşür alınacak ve bu öşür, ticareti yapılan malın cinsinden olacaktır. Bunun dışındaki bütün muameleler sultan tarafından geçersiz kılınmıştır. Cidde'ye gelen tüccarlardan öşür alınma sebebinin belirtildiği karar herkesin önünde Mescid-i Harâm'da okunmuştur.⁹⁰ Ayrıca Mısırlı

⁸⁶ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/833.

⁸⁷ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/835.

⁸⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/453.

⁸⁹ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/657.

⁹⁰ Söz konusu fetvanın tam metni için bkz. Makrîzî, *es-Sülûk*, 7/450.

satıcıların Mekke’de oturması ve orada satış yapması da yasaklandı. Bu yasağa halk çok sevinmişti. Zira bu satıcılar bölgede Memlûklere para verip onların himayesini aldıktan sonra istedikleri gibi hareket edebiliyorlardı. Hatta daha önce kimsenin yapmadığı kadar kötülük yaptıkları ve kimsenin onlara söz geçiremediği anlatılır.⁹¹

Memlûk sultanları haksızlığa uğradıklarında Haremeyn halkının haklarını da korumuşlardır. Sultan Ferec 812/1409 yılında Medine Emîri eş-Şerîf Cemmâz b. Hibetullah’ı halktan haksız yere para toplaması sebebiyle görevinden azletmiş ve Medine’de elde ettiği malları geri vermesini emretmiştir.⁹²

Halkın hakkının korunmasına yönelik bir diğer uygulama da 824/1421 yılında el-Melikü’s-Sâlih Muhammed b. Tatar döneminde Kudüs’te görülür. Bu şehre gelen sultan, valinin çiftçilerden senede takriben dört bin dinar vergi aldığını ve halkın bunun altında ezildiğini görünce bu vergiyi kaldırma kararı alır, ardından bu kararı Beytûlmakdîs’te bir taşın üzerine yazdırır. Bu sayede halk, durumu düzelince sultana hayır dualar etmiş, hatta sultandan başka desteklerin de geleceğine dair ümitlenmiştir. Sultan da valiye harcamalar için ihtiyaç duyulan kadar hibede bulunmuştur.⁹³

Bir defasında Kâdılkudât Celâleddîn, Haremeyn ve vakıfların parasını götürmesi için görevlendirilmiş ve sultanın izni dışındaki kimseye teslim etmemesi emredilmişti. Kâdılkudât Celâleddin 808/1406 senesinin rebûlevvel ayında kadılık görevine getirildiğinde Haremeyn, vakıflar ve bütün bölge yöneticilerinin hesaplarını ihmalkârlık etmelerinden endişe ettiği için bizzat gözden geçirdi. Tetkik sonucunda elinin altında oluşan parayı Haremeyn ve diğer yerlerin masrafları için harcadı. Üstüne bir de harcanan paradan yedi bin dinar arttı. Bunun altı bin kadarı Mekke ve Medine haremelerinden, bin kadarı da Tolunî Camii ve Eşrefiyye Medresesi’nden artmıştı. Böyle bir durum daha önce hiçbir Türk devletinin kadısında görülmediği için oldukça ilginç bulunmuştu.⁹⁴

1.5. İhsan ve İkramlar

Mekke’de coğrafî ve iklimsel özellikler nedeniyle yeterince gıda ve tahıl üretimi yapılamamaktaydı. Bu sebeple şehir dışı bağımlı bir durumdaydı.⁹⁵ Haremeyn’in hâkimi

⁹¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/453.

⁹² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 13/51.

⁹³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/41.

⁹⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/466-467.

⁹⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/216.

olan ve dolayısıyla hâdimu'l-Haremeyn konumunda olan Memlûk Devleti sultanları, Mekke'ye hac kafileleriyle her sene iki kere yardım göndermekteydi. Gelenek haline gelmiş olan bu yardımın dışında sultanlar, zaman zaman gerek Kahire'den gönderdikleri heyetlerle gerekse Mekke şerîfine emretmek suretiyle Haremeyn halkına ihsan ve ikramlarda bulunuyorlardı. Bu bağlamda Memlûk sultanları Mısır, Şam ve Halep'te bulunan birçok nahiyeye ve köyü Haremeyn halkı ve fakirlerine vakfetmişlerdir. Hicaz halkının sempatisini kazanmalarını sağlayan bu hizmet ile her sene bu köylerden çıkan hububatı "zahîre" adıyla Haremeyn'e yollamışlardır. Haremeyn'de buna "Sadaka-i Mısriyye" denilmiştir.⁹⁶

Memlûk sultanları Haremeyn'deki fakir fukaraya verilmek üzere çorba pişirilmesi için vakıflar ihdas etmişlerdir. Bazı köyleri bunun için vakfetmişlerdir. Farklı dönemlerde farklı isimlerle de bilinen bu köyler pişirilen çorbannın adı hasebiyle genelde "deşîşe köyleri" veya "deşîşe vakfı köyleri" olarak isimlendiriliyordu.⁹⁷ İlk kezdeşîşe vakıfları kuranlar Memlûk sultanlarıdır. Sultan Baybars senelik hasılatı 7.000 irdeb⁹⁸ tutan arazilerinin gelirlerini Haremeyn'e vakfetmiştir. Sultan Çakmak (842-857/1438-1453), Kayıtbay (872-901/1468-1496) ve Kansu Gavri (906-922/1501-1516) bazı köylerideşîşe için tahsis eden diğer Memlûk sultanlarıdır.⁹⁹

Memlûk sultanları Hicaz halkına oldukça cömert davranmışlardır. Hac zamanlarında, kıtlık dönemlerinde, çeşitli afetlerden sonra temel gıda maddesi olarak buğday ve ekmek halka dağıtılan yiyeceklerin başında gelmiştir. Bu ikramları dağıtan sultanlar arasında el-Melikü'z-Zâhir Berkuk, el-Melikü'n-Nâsır Ferec, el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî, el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay, el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak, el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Kayıtbay vardır. Ayrıca emîrlerden Çerkez Halil, Emîr Şeyh, Emîr Mukbil de benzer uygulamalarda bulunmuşlardır. Buna ek olarak her sene

⁹⁶ Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999), 5; Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 1/678.

⁹⁷ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Deşîşe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/214-215.

⁹⁸ İrdeb: Hububat ölçümünde kullanılan eski bir ölçü birimidir. Günümüzde hububatın cinsine göre kg. karşılığı değişiklik göstermektedir. Cengiz Kallek, "İrdeb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/440-442.

⁹⁹ Mustafa Güler, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları", *Türkler* 10/20 (ts.), 470.

Kahire'den yola çıkan hac kervanında ikramların yanı sıra Mekke ve Medine halkına gönderilmek üzere hediyeler de bulunurdu.¹⁰⁰

Sultan Berkuk'un emîrlerinden Çerkez Halil 787/1385 senesinde Mekke ve Medine'ye bol miktarda buğday götürmüştür. Bu sayede her gün Mekke ve Medine'de beş yüzer somun ekmek yapılmıştır. Bunlar hem fakirlere hem de isteyenlere dağıtılıyordu. Dağıtım için görevli bir kimse belirlenmemiştir. İsteyen gelip alabiliyordu. Böylece bu ikramdan pek çok insanın faydalandığı, Haremeyn'de kimsenin aç kalmadığı ifade edilmektedir.¹⁰¹

Sultan Berkuk döneminde Kahire'de yaşanan ekonomik sıkıntılara rağmen her sene Hicaz bölgesine üç bin irdeb buğday gönderilir ve Haremeyn'de dağıtılırdı. Pahalılık zamanlarında ise her gün kırk irdeb ve sekiz bin somun ekmek dağıtılmıştır. Böylece insanların açlık kaynaklı hayatlarını kaybetmelerinin önüne geçilmiştir.¹⁰²

Fakir halka dağıtılanlar sadece ekmek gibi temel gıda maddeleri değildi. Elbise gibi eşyalar, paralar da emîrler tarafından ihtiyaç sahiplerine ulaştırılırdı. Mesela 807/1405 yılında Emîr Şeyh ve Emîr Yeşbek beraberlerindeki diğer emîrlerle Mekke'ye gittiler. Emîr Şeyh bütün mal varlığını Haremeyn için vakfederek bununla her sene Mekke ve Medine'ye iki yüz kamîs götürülmesini sağlamıştı. Her gömleğe on gümüş dirhem bağlanır ve fakirlere dağıtılırdı. Bir hafta boyunca her gün bu gömlek ile dolaşanlara yine bu bağıştan bir miktar verilirdi. Ayrıca Emîr Şeyh'in cömert bağışları sayesinde Haremeyn'de her sene onar çocuğa Kur'an-ı Kerim öğretilmiş, Dımaşk Camii'nde kurrâlar yetiştirilmiştir.¹⁰³

Sultanların bizzat kutsal beldelere giderek bölge halklarıyla görüşmeler yaptığı ve onlarla ilim halkalarına katıldığı, bu sırada da cömertçe halka para dağıttığı anlatılır. el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî 820/1417 senesinde Kudüs'ü ziyaret etmiştir. Burada halk ile bizzat görüşmüş, camide onlarla oturmuş ve hatta camidekilerle Sahîh-i Buhârî'nin çeyreği kadarını okumuştur. Bu duruma halk çok şaşırmıştır. Ramazan ayının 25'ine denk gelen cuma günü sultan Beytûlmakdîs'e vararak burayı ziyaret etmiş ve unutulmaz olarak

¹⁰⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/269.

¹⁰¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 5/178.

¹⁰² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 12/86.

¹⁰³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/128.

nitelendirile ziyareti sırasında orada yaşayanlara çok miktarda para dağıtmıştır. Cuma namazını kıldıktan sonra da bir süre Mescid-i Aksâ'da vakit geçirmiştir.¹⁰⁴

Kudüs ziyaretinden bir yıl sonra el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî Hicaz'a gitmeye karar verdi (1 Cemâziyelevvel 821/6 Haziran 1418). Hazırlıklı olmaları için Hicaz emîrlerine haber verildi. Sultanla sefere katılacak memlûkler seçildi. Bir taraftan da develer ve taşınacak tahıllar hazırlanıyordu. 25 Recep Pazartesi günü sultan, Hicaz'a gitmek üzere yola çıktı. Develerin üzerinde altınlar, gümüşler ve her ikisinden de yapılmış işlemeleri olan semerler vardı. İbn Tağrıberdî bugünden oldukça ihtişamlı bir gün olarak bahseder.¹⁰⁵

Memlûkler devrinde Mekke'ye gönderilen yardımlar belli dönemlerde artarak devam etti. Kıtık veya güvenlik sebebiyle yardımın ulaşamaması ise fiyat artışlarına sebep oluyordu. 823/1420 yılında Mekke'de pahalılık had safhada olduğu bir yıldır. Buğdayın çuvalı yirmi beş dinara satılmaktaydı. Yağmurun az olması sebebiyle tereyağı, bal ve et az bulunur olmuştu. Muharrem ayının ilk çarşambası hac kafilisinin Mekke'ye ulaşması bölge halkı için önemli bir gelişme oldu. Sultanın kabileyle birlikte halka göndermiş olduğu ikramlar, halkın rahat bir nefes almasını sağladı. Böylece yirmi beş dinara kadar çıkan buğdayın çuvalı on dinara düştü.¹⁰⁶ Bu olayın buğday fiyatlarına oldukça büyük bir etki yaptığı anlaşılmaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla birbirine yakın zamanlarda çeşitli nedenlerle Mekke'de fiyatlar, halkın ürünlere ulaşımını zorlaştıracak düzeyde artmaktaydı. Yukarıda zikredilen pahalılıktan üç yıl sonraki 826/1423 yılı da Mekke için oldukça zorlu geçmiştir. Kırk gün kesintisiz devam eden yağmur sele sebep olmuş, bu da pahalılığı beraberinde getirmiştir. Öyle ki bir çuval un 35 dinar, bir veybe (33 litre) arpa 50 mü'yed¹⁰⁷ olmuştu. Aynı yıl develerin ölümü artmış, bu yüzden kadın ve çocuklar binek bulamayıp binekle gidilecek yerlere yürümek zorunda kalmıştır. Sıcaklık birden artmış ve ardından soğuk şiddetlenmiştir. Bu sene pek çok insan ölmüş, tüm bunlar halkta korkuya sebep olmuştur. Söz konusu yıl içinde Medine'de de çeşitli sorunlar baş göstermiştir. Rebûlevvel ayında

¹⁰⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/450; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 13/209.

¹⁰⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 13/215-216.

¹⁰⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/5.

¹⁰⁷ Ed-derâhim el-müeyyedîyye Sultan el-Müeyyed Şeyh tarafından 818/1415 yılında bastırılmıştır. Memlûkler dönemindeki paralar için bkz. Altan Çetin, "Memlûkler Devrinde Kullanılan Meskûkâta Bir Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 19/1 (2004), 39-54.

başlayan büyük bir çekirge istilası, ekinlerin ve ağaçların büyük kısmını telef etmiş, toprağın verimini düşürmüştü. Halkın çoğu göç etmesine rağmen bu göçenler arasından pek çok fakir açlıktan ve susuzluktan hayatını kaybetti.¹⁰⁸ Muharrem ayının ilk günü rekbu'l-evvel¹⁰⁹ ve ertesi gün de kalan hacılar mahmil ile birlikte Kahire'den yola çıktılar. Sultan Mekke ve Medine halkının zararını gidermek, onlara destek olmak ve korkularını hafifletmek adına hac kafilesiyle birlikte pek çok yardım göndermiştir. Hac kafilesi Mekke'ye ulaştıktan sonra kafilenin ve Haremeyn halkının durumu hakkında bilgi vermek üzere sultanın huzuruna gelen mübeşşiri'l-hac yağmurun fazlalığına rağmen fiyatların ucuzladığını haber verdi.¹¹⁰ Zira yağmurun fazlalığı sele sebep oluyor bu da fiyatları halkın aleyhine olacak şekilde etkiliyordu.

Her ne kadar özel şartları taşıyan her Müslümanın haccetmesi farz olsa da sadece birkaç Memlük sultanı bu ibadeti ifa edebilmiştir. Nitekim hac yolculuğuna çıkıp tamamlayarak geri dönmek uzun bir süre gerektiriyordu. Müslümanlar hac ibadeti esnasında dünya işlerinden uzaklaşıyorlardı. Birkaç ay gibi uzun bir süre boyunca devletin başında sultanın bulunmaması, düşmanlara ve fitne yaymak isteyenlere fırsat vermekteydi. Dolayısıyla devletin içte ve dış ilişkilerde ciddi sorunlar yaşamasına sebep olmaktaydı. Bütün bunlar göz önünde tutulduğunda devletin istikrarlı olduğu dönemlerinde sultanların hac vazifelerini yerine getirmek için Kahire'den ayrıldıkları anlaşılmaktadır.

Hac yapmak için Mekke ve Medine'yi ziyaret etmek üzere yola çıkan sultanlar oldukça kalabalık bir heyet ile yolculuk etmişlerdir. Beraberlerinde kutsal mekânlara sunulacak hediyelerle birlikte Mekke ve Medine şerîfine, Haremeyn eşrafına ve kutsal beldelerin halkına dağıtılmak üzere pek çok hediye de götürmüşlerdir.

Bahrî Memlükler döneminde hac vazifesini yerine getirebilen birkaç Memlük sultanından biri olan Baybars da Mekke'nin yanı sıra Medine'yi ziyaret etmiş, bu müddet içinde pek çok hayır hasenatta bulunmuştur. Ardından Kahire'ye dönmüştür (667-668/1269).¹¹¹

Yine Bahrî Memlükler dönemi sultanlarından olan ve uzunca bir süre tahtta kalan Kalavun 712/1313, 719/1320 ve 732/1332 yıllarında toplamda üç kere hac görevini yerine

¹⁰⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/73-76.

¹⁰⁹ Birden fazla hac kafilesinin Kahire'den yola çıktığı zamanlardan ilk çıkan kafileye verilen ad. İkinci bölümde konu ile ilgili ayrıntı bilgi yer almaktadır.

¹¹⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/87.

¹¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 17/482-483; İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldûn*, 1459; Fâsî, *Şifâü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*, 2/239-240.

getirmek için Mekke'ye gitmiştir. Her gidişinde halka pek çok hediye, para, gıda yardımı yapan Kalavun, Haremeyn halkının ihtiyaçlarını karşılamaya özen göstermiştir. Son haccında ona yetmiş emîri eşlik etmiştir. Haccını tamamlayıp Kahire'ye geri dönene kadar hem sultan hem de yanındaki emîrleri halka pek çok ihsan ve ikramda bulunmuştur.¹¹²

Burcî Memlûkler döneminde hac ibadetini ifa eden tek sultan el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Kayıtbay'dır.¹¹³ Kayıtbay, Burcî Memlûkler döneminin en uzun süre Memlûk tahtında oturan sultanı olmuştur (873-901/1468-1496). Daha önce de zikredildiği üzere Kayıtbay tahtta oturduğu süre boyunca devletin tüm ekonomik sıkıntılarına rağmen Mekke, Medine ve Kudüs'e sayısız hizmette bulunmuştur.¹¹⁴

¹¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 18/125, 193, 346, 352; İbn Fehd Necmüddîn, *İthâfû'l-verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ*, 2005, 3/149, 164-166, 198-200.

¹¹³ İsmail Yiğit, "Kayıtbay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/80.

¹¹⁴ Yiğit, "Kayıtbay", 25/80.

2. BÖLÜM: HACILARA YÖNELİK HİZMETLER

İslâm'ın temel şartlarından biri olan hac hem mal ile hem de beden ile yapılan bir ibadettir. Bu ibadeti, özel şartları taşıyan her Müslümanın yapması farzdır. Hacı adayları geçmişte yeterli imkânların bulunmaması sebebiyle oldukça meşakkatli ve tehlikeli bir yolculuğu göze alıyorlardı. Bununla birlikte İslâm devletleri hacıların sağ salim ibadetlerini ifa edip dönmelerini kendilerine vazife saymışlardır. Şeref kabul ettikleri bu vazife sayesinde idareciler hâkimiyetlerini de güçlendirmişlerdir. Bu vazifeler VII./XIII. ve X./XVI. yüzyıllar arasında Hicaz bölgesinin hâkimi olan Memlûk Devleti tarafından yerine getirilmiştir. Memlûk sultanları hacıların yolculuk esnasında her türlü ihtiyaçlarını karşılamak ve kabile içi düzeni sağlamak adına görevliler tayin etmişlerdir. Hacıların güvenli bir şekilde ibadet yerine ulaşması ve beldelerine geri dönmeleri konusunda gerekli tedbirleri almaya büyük önem vermişlerdir. Bunun yanı sıra konaklamaları ve ibadetlerini rahatça ifa etmeleri için gerekli düzenlemeleri de yapmışlardır. Bu amaçla hacılar için yapılan harcamaların yıllık kırk bin dinara ulaştığı olmuştur. 811/1408 senesinde Hac Emîri Cemâleddin el-Üstâdâr kırk bin dinar harcamıştır.¹¹⁵

2.1. Ulaşım Hizmetleri

Memlûkler döneminde hac kafilesinin güvenli bir şekilde ibadet yerlerine ulaşımı ve yol boyunca hacıların ulaşımını kolaylaştırıp kabile içindeki düzeni sağlamak için görevliler tayin edilmiştir. Bu görevlilerin başında hac emîri gelmektedir. Hac emîri Memlûk sultanını temsil ederek kafilenin liderliğini üstlenmektedir. Ayrıca kafilde emîrü rekbi'l-evvel, emîrü rekbi's-sâni, devâdâr, kâdi'l-mahmil gibi hacıların yol boyunca ihtiyaçlarını karşılayan görevliler bulunmaktadır.

Oldukça uzun ve meşakkatli hac yolculuğunda hacıların her türlü ihtiyaçlarını karşılamak, hac yollarının güvenliğini sağlamak ve hac yolculuğunu kolaylaştıracak hizmetler sunmak Memlûk sultanlarının sorumluluğundaydı. Bunun için daha İslâm'ın ilk yıllarından itibaren hac emîrleri görevlendirilmiştir. Memlûk sultanlarının Haremeyn'e hâkim olduğu dönemlerde de bu görev devam etmiş ve hac emîri konumundaki kimseler hem hac yolculuğunda hem de hac esnasında hacılara rehberlik etmiştir. Memlûkler döneminde hac emîrleri yüksek rütbeli komutanlar arasından

¹¹⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/217.

seçilmiştir. Hac emîrliğine tayin edilen komutanlar emîr-ü mie, emîr-ü tablhane, hâcibü'l-hüccâb, emîr-ü meclis, nâibu'l-kale gibi yüksek unvanlara sahip emîrlerdi.¹¹⁶

Abbâsî hilâfetinin himaye edilmeye başlandığı Bahrî Memlûkler dönemi sultanı olan Baybars'tan itibaren hac emîrinin hareket merkezi Kahire olmuştur (659/1261).¹¹⁷ İslâm devletleri Irak, Mısır, Şam ve Yemen olmak üzere dört farklı hac yolu kullanmışlardır. Mısır bölgesindeki hac kervanları, Memlûk Devleti'nin merkezi olan Kahire'den yola çıkarlardı. Bununla birlikte tarih boyunca kullanılan diğer hac yolları da Memlûkler döneminde hac için kullanılan güzergâhlar olmuştur.¹¹⁸

Memlûk sultanları, hac emîrlere yol boyunca kullanabilecekleri geniş yetkiler vermişlerdir. Kafile Mekke'ye vardığında ise Mekke şerîfi, Memlûk sultanını temsil eden hac emîrini şehrin girişinde karşılamakla sorumludur. Şerîfin buna uymaması halinde sert yaptırımlarla karşılaştığı görülmektedir. Nitekim 827/1424 yılı zilhicce ayının 28. günü mübeşşiri'l-hac sultana kafilenin güvenle vardığını, Mekke'de yağışların arttığını ve fiyatların ucuzladığını haber verdikten sonra Mekke Şerîfi Hasan b. Aclân'ın hac emîrini karşılamadığını bildirmiştir. Bunun üzerine sultan Hasan b. Aclân'ı görevinden alarak yerine amcasının oğlu Rumeyse b. Muhammed'i vazifelendirmiş ve sabık şerîfin tutuklanma emrini vermiştir. Sultanın kendisini tutuklama emri duyulunca Hasan b. Aclân Mekke'den kaçmıştır.¹¹⁹

Hac emîrlere yerine getirmekle yükümlü oldukları görev hem hacılar için hem de idaresi altında oldukları devletin sultanları için oldukça önemliydi. Hac emîrlere görevlerini ihmal etmeleri, kötüye kullanmaları veya gerekli şekilde yerine getirecek yeterlilikte olmamaları durumunda hacıların canları ve malları tehlikeye giriyor, idareci konumundaki devletin sultanlarının da hâkimiyetleri sarsılıyordu. Dolayısıyla hac emîrlere kendilerinde birtakım vasıflar bulunan ve titizlikle seçilen kişiler olmuşlardır. Bu vasıflar arasında vakar, ciddiyet, heybet sahibi olmak, ani kararlar alabiliyor olmak, feraset sahibi olmak, sözüne ve kararlarına güveniliyor olmak ve şecaat sahibi olmak gibi

¹¹⁶ Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", 63.

¹¹⁷ Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/131.

¹¹⁸ İbn Fehd Necmüddîn, *İthâfü'l-verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ*, 1982, 3/148.

¹¹⁹ Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (Beirut-Lübnan: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1418), 5/6/385; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/95-96.

özellikler bulunmaktadır.¹²⁰ Ancak hac emîrlerinin her zaman bu şartlara uymadıkları görülmektedir. Nitekim yetkisini kötüye kullanan, vazifesinin hakkını veremeyen ve hacılara zulmeden hac emîrleri de olmuştur. Bu olumsuz davranışları sebebiyle hacılar tarafından sultana şikâyet edildiklerinde de Memlûk sultanları buna kayıtsız kalmamışlardır. Söz konusu olumsuz davranışlar sergileyen hac emîrlerini, bazen bir daha bu kıymetli vazifeye tayin edilmekten mahrum bırakarak bazen de fizikî olarak cezalandırmışlardır.¹²¹ 714/1314 yılında Mısır hac emîrliğini üstlenen Balaban eş-Şemsî yolda hacılara kötü davranmış, canlarına ve mallarına kastetmiştir. Görevinin şerefine yakışmayan bu kötü davranışları sebebiyle Balaban eş-Şemsî hacılar tarafından sultana şikâyet edilmiş ve tutuklanmıştır.¹²² 805/1403 senesinde Emîr Özbek er-Ramazânî hac emîrliği vazifesine getirilmiştir. Hacıların bu kişiye güvenmemesi üzerine vazife el-Melikü'n-Nâsır Ferec tarafından ondan alınarak bir önceki hac emîri Emîr Baysak eş-Şeyhî'ye verilmiştir.¹²³ Sultan Ferec 809/1406 senesinde o senenin hac emîri olan hâcibu'l-huccâc Emîr Küzül el-'Acemî'yi tutuklamıştır. Bunun sebebi, emîrin, hacılardan her deveye karşılık bir dinar alması ve içtikleri sudan bile para talep etmesiydi. Sultan bu yaptığından ötürü onu cezalandırmış ve ondan iki yüz bin dirhem tazminat almıştır.¹²⁴ Bir diğer örnek ise 849/1445 senesinde görülmektedir. Hac emîri Karaca el-Ömerî en-Nâsırî hac kafilesini iyi yönetemediği ve sonuç olarak kargaşaya mahal verdiği için sultan tarafından cezalandırılıp Kahire'den Halep'e sürgün edilmişti.¹²⁵

Hareket merkezleri Kahire olan hac emîrlerinin, hac kafilesinin yol emniyetini sağlama, hac görevinin ifasını temin etme, Mekke ve Medine'de Memlûk sultanının göndermiş olduğu erzak ve hediyeleri dağıtmanın yanı sıra en önemli görevlerinden bazıları Hicaz'ın iç işlerini tanzim etme, Mekke şerîflerinin kendi aralarındaki çekişmelerini dengede tutma ve gerekli hallerde sultanın otoritesini bizzat hissettirmektir.¹²⁶

Hac emîrinin yol boyunca yerine getirmesi gereken sorumluluklar şu şekildedir:

¹²⁰ Fatih Yahya Ayaz, *Bahrî Memlûkler Döneminde Harameyn Hizmetler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1998), 28-29.

¹²¹ Erol, "Memlûkler Döneminde Şâm Mahmili, Hacılar ve Menziller", 1819.

¹²² Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 5/2/485.

¹²³ Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 5/5/216.

¹²⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 13/17.

¹²⁵ Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrıberdî el-Atabekî İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-duhûr fî medâ'li-eyyâm ve's-şuhûr*, thk. Muhammed, Kemâlü'd-Dîn 'İzzü'd-Dîn (Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 1990), 1/119.

¹²⁶ Fâsî, *Şifâü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*, 2/238-239.

- a. Hac kafilesinin dağılmadan düzenli bir şekilde yola devam etmesini sağlamak, bunu sağlamak adına bineği en yavaş olan kişiye göre kafileyi hareket ettirip kimseyi geride bırakmamak,
- b. Kafileye güvenilir kılavuzlar bulmak ve konak yerlerinin düzenini sağlamak,
- c. Kafile için suyun bol olduğu ve güvenilir güzergâh seçmek, yol boyunca ve konaklama yerlerinde hacıları eşkıyalardan, hırsızlardan ve yolculuğu ifsad edecek sair şeylerden korumak,
- d. Hacı adaylarının yaşadıkları sorunlara pratik çözümler bulmak, aralarındaki anlaşmazlıkları giderip suç işleyenleri cezalandırmak,
- e. Hac yolculuğu sırasında zamanı iyi tertip etmek, hacıların yerine getirmesi gereken sâikler için yeterli zaman vererek hacıların ibadetlerini layıkıyla yapmalarına olanak sağlamak,
- f. Yolculuk esnasında vefat eden hacıların geriye bıraktıkları mallarını korumak.¹²⁷

Hac kafilesi hac emîrinin sorumluluğundadır. Fakat bu kafile tek bir kişinin idare edebileceğinden çok daha kalabalıktır. Uzun ve meşakkatli bu yolda pek çok türden insan bulunmaktadır. Kadınlar, çocuklar, fakirler, hastalar, yaşlılar, sakatlar gibi farklı türden yardıma ihtiyacı olabilecek insanlar hac kafilesinde yolculuk yapmaktadır. Bu itibarla kafilede hac emîrine yardım eden pek çok görevli mevcuttur.

Özellikle halkın itibarının fazlaca olduğu yıllarda Mısır'dan Hicaz'a giden hac kafileleri birden fazla olurdu. İlk çıkan kafilenin ardından diğer kafileler de gönderilir ve her kafileye birer hac emîri tayin edilirdi. İlk kafile ile yola çıkan görevli emîrü rekbi'l-evvel iken ikinci kafiledeki görevli emîrü rekbi's-sâni olarak isimlendirilirdi. 723/1323/ yılında Mısır'dan çıkan hac kafilesinin sayısı altı iken 825/1422'de bu sayı beş olmuştur.¹²⁸

Hac kafilesinin ulaşımında görevli olan başka bir kişi de devâdârdır. Memlûk Devleti içinde önemli bir konumda olan devâdâr, hac kervanında hac emîrinin nâibliğini yapmaktadır. Kafilenin düzenini sağlamak, düzeni bozanları kadı karşısına çıkarmak, yol boyunca özellikle sorunlu bölgelerden geçerken gerekli önlemleri almak, binek

¹²⁷ Mehmet Erkal, "Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhi Meseleler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 152-154.

¹²⁸ Abdülkâdir b. Muhammed el-Cezîrî, *Dürerü'l-ferâ'idi'l-munazzama fî Ahbâri'l-Hacc*, thk. Muhammed Hasan (Lübnan: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 1/393.

hayvanlarının kontrol ve düzenini sağlamak, hacıların kontrolü ve kaybolmamasını temin etmek, hac emîrine niyâbet etmek, hac emîri ile istişare edip gerektiğinde onu uyarmak devâdârın görevlerinden bir kısmıydı.¹²⁹

Uzun hac yolculuğunda hacılar arasındaki adlî meseleleri çözümlmek, suç işleyenleri mahkeme etmek ve cezalandırmakla vazifeli kişi kâdi'l-mahmilidir. Kâdi'l-mahmilin diğer vazifeleri arasında hacıların haccın erkânını yerine getirmelerine yardımcı olmak, Memlûk sultanlarının Arap kabilelerine gönderdiği parayı taksim etmek da bulunuyordu. Bu vazifedeki kişiye senelik vazifesi için dört yüz elli dirhem ve bir miktar erzak verilir, bineği tedarik edilirdi. Ayrıca kâdi'l-mahmil hac kafilesi dönüp vazifesi sona erene kadar kadife kumaştan dokunmuş, orta kısmı beyaz özel bir cübbe giyerdi.¹³⁰

Kadının yardımcıları konumunda olan şuhûdü'l-mahmil de hac kafilesinin görevlileri arasında yer alırdı. Kendilerine binek tahsis edilir ve ödenekten pay ayrılırdı.¹³¹ Kadının suçlu bulup idam ile cezalandırdığı kişiler ise cellat konumunda olan ez-Zufûrî (es-Seyyâf) olarak isimlendirilen kişiler tarafından idam edilirdi.¹³²

Hac kafilesinde yer alan daha pek çok görevli vardır. Yazışmaları düzenleyen hac emîrinin husûsî kâtibi olan kâtibu divâni imretî'l-hac, Burcî Memlûkler döneminde ilk defa vazifelendirilmiştir.¹³³ Kafiledeki bineklerle ilgilenen, devâdâr tarafından görevlendirilen ve oldukça kalabalık bir grup olan ümerâ-i âhur,¹³⁴ kafilenin tahılının naklinden, dağıtımından ve gerektiğinde temininden sorumlu görevliler el-keyyâlûn ve es-simsâr,¹³⁵ meşale yakmak suretiyle ortamı aydınlatmaktan sorumlu olan mukaddemü'd-dav'iyye ve'l-gaşşâme,¹³⁶ yemeklerden sorumlu tabbâhûn¹³⁷ ve su dağıtmakla görevli şâddü's-sakâ¹³⁸ hac kafilesinde görev yapanların sadece bir kısmıdır. el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Berkuk, Behtit (şimdiki adıyla Behtim) bölgesinden her sene hacılarınla birlikte Mekke'ye giden sehâbeye¹³⁹ pek çok yardımda bulunurdu. Ayrıca

¹²⁹ el-Cezîrî, *ed-Dürer*, 1/163-167.

¹³⁰ el-Cezîrî, *ed-Dürer*, 1/167-169.

¹³¹ el-Cezîrî, *ed-Dürer*, 1/169-170.

¹³² el-Cezîrî, *ed-Dürer*, 1/222.

¹³³ el-Cezîrî, *ed-Dürer*, 1/170.

¹³⁴ el-Cezîrî, *ed-Dürer*, 1/179-180.

¹³⁵ el-Cezîrî, *ed-Dürer*, 1/220-221.

¹³⁶ el-Cezîrî, *ed-Dürer*, 1/194-196.

¹³⁷ el-Cezîrî, *ed-Dürer*, 1/212.

¹³⁸ el-Cezîrî, *ed-Dürer*, 1/183.

¹³⁹ Sehâbe: سحابة hacıların korumak için görevli grup. En-Nücûm, 12/86.

yaya hacıları taşımak için develer ve gidiş dönüşte ihtiyacı olan hacılara verilmek üzere su ve erzak da temin ettirirdi.¹⁴⁰

Memlûk sultanları hacıların her türlü ihtiyaçlarını karşılamaya özen gösterdikleri gibi onlara karşı oldukça cömert de olmuşlardır. Sultan Kansu Gavrî döneminde hac emîrine on bir bin dinar yolluk verilmiştir. Bunun on bin gibi bir kısmı önemli masraflar için geri kalan bin dinarı ise yüz tane deve almak için kullanılmıştır. Bu develer bineği olmayan mukaddes belde yolcularına verilir. Bu paranın yanı sıra emîre iki yüz şa'âre cinsi deve, üç bin irdeb tahıl, bin irdeb iyi cins Mısır buğdayı, yirmi beş ölçek/iki bin kırat iyi cins bakla, yedi takım tören elbisesi verilmişti.¹⁴¹

2.2. Güvenlik Hizmetleri

Hac ibadetini yerine getirmek için yola çıkan hacı adayları ve hac kafilesinden sorumlu olan devletler ciddi hazırlıklar yaparlardı. Devletlerin yaptıkları hazırlıklar arasında belki de en önemlilerinden olan yol güvenliğinin sağlanması kadar hacıların konaklama yerlerinde ve ibadetlerini yaparken güven içinde olmaları da önemlidir.

Üç ay gibi uzun bir yolculuğa çıkacak olan hac kabilelerinde her hacının bineği olurdu. Ayrıca kafilede hacılara yetecek kadar yemek, gerekli görülen zamanlarda kullanılmak üzere ilaç, Mekke eşrafına ve halkına verilmek üzere değerli hediyeler ve para, hac emîri eliyle Kâbe'ye giydirilmesi için Memlûk sultanları tarafından hazırlatılan altın ve gümüşlerle bezenmiş Kâbe kisvesi olurdu. Bütün bunlar hac kafilesini yağmacıların odağı haline getiriyordu.¹⁴² Bu durum zaten zor olan hac yolculuğunun daha da meşakkatli ve tehlikeli bir hale gelmesine sebep oluyordu.

Yol güvenliğinin sağlanması, hacıların ibadetlerini rahatça ifa edip sağ salim dönmesi Haremeyn'e hâkim olan devletin sorumluluğundaydı. Abbâsîler döneminde hac yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla Tarîk-i Mekke valiliği ihdas edilmiştir.¹⁴³ Abbâsîlerden sonra Haremeyn'in hâmisi konumuna gelen Memlûk Devleti de hac yollarının güvenliğini sağlamak için çeşitli önlemler almıştır. Bunların başında hac güzargâhındaki ana yollarda kale ve hanlar inşa etmek ve öncü birlikler göndererek yolu

¹⁴⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 12/86.

¹⁴¹ el-Cezîrî, *ed-Dürer*, 1/159.

¹⁴² Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 4/228; İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-Zuhûr*, 5/229.

¹⁴³ Küçükaşçı, *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, 93.

eşkîyalardan temizlemek geliyordu. Mısır Memlûkleri zamanında inşa edilmiş olan kale ve hanlar hac kabilelerinin bir zarara uğramamaları için alınan sıkı bir tedbirdir.¹⁴⁴

Hac yolunun güvenliğini sağlayan bir grup asker devâdârın emrinde kafilenin istirahat vakitlerinde devriyeye çıkarlardı. Aynı zamanda hırsızlara karşı kafileyi korurlardı.¹⁴⁵

Kervanı korumakla yükümlü bulunan askerî birliğin kumandanı, Kahire'den beş menzil uzaklıktaki Acrud'da görevini teslim alır, yolcuların yerlerini de o belirlerdi. Mekke ve Medine halkına, ayrıca hacı adaylarına yardımcı olan bedevîlere dağıtılmak üzere götürülen konvoyu askerler korurdu; askerler arasında topçular da bulunur ve hemen mahmilin yanında yol alırlardı.¹⁴⁶

Kâbe için her yıl hazırlanan kiske yılda iki kere törenle halka sunulurdu. Törenler genelde recep ve şevval aylarında gerçekleşirdi. Birinci tören yol güvenliğinin sağlandığı, ikincisi hac kervanının yola çıkmaya hazır olduğu anlamına gelirdi. Bazı hacılar birinci törenden sonra yola çıkar, hac emîrinin başında bulunduğu esas hac kafilesini ikinci törenden sonra Kahire'den ayırırdı. Hac emîrinin önderliğindeki hac kervanı, yol boyunca güvenliği sağlayacak askerî birlik eşliğinde genellikle şevval ayının ikinci yarısında Kahire'den ayrılır ve yaklaşık dört ay sonra dönerdi.¹⁴⁷

Hac yolunun güvenliği sadece görevlilerin devriyesi vb. önlemler ile değil, yoldaki güvenliğe engel olan çeşitli unsurların kaldırılması ile de sağlanırdı. Melik Çakmak, Kâbe ve diğer tamir gerekli yerlerin onarımını yapması için 843/1439 yılında Mekke'ye bir kervan göndermiştir. Görevliler tamirati bitirdikten sonra Me'zemin yolu hizasında bulunan ağaçları ve dikenleri keserek Arafat Caddesi'ni temizletip yolcuları ve özellikle de Müslüman hacıları çöldeki eşkıyanın tasallutundan kurtarmıştır. Nitekim çalı çırpı gibi ölü ağaçların temizlenmesi yolu rahatlatmıştır. Ayrıca bu dikenler deve üzerinde oturan hacıların oturmaları için hazırladıkları suğdüflerin örtülerini parçalıyor, yoldan geçenlere zarar veriyordu. Hac kafilesine saldırmak isteyen eşkıyalar da bu ağaçların içlerine gizlenip pusuya yatarlardı. Yolun temizlenmesi ile hem yol genişlemiş hem de güvenliği arttırılmıştır.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, 131.

¹⁴⁵ el-Cezîrî, *ed-Dürer*, 1/163-167.

¹⁴⁶ Atalar, "Emîr-i Hac", 11/132.

¹⁴⁷ Atalar, "Emîr-i Hac", 11/131-133.

¹⁴⁸ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/829-831.

Hac kabileleri, tarih boyunca yağmacıların dikkatlerini cezbetmiştir. Karmatîler de hac kervanlarını yağmalayan bu gruplar arasındadır. 317/930 senesinde Mekke'ye girip çok sayıda hacıyı katlederek Hacerülesved'i yanlarında götürmüşlerdi. Benzer saldırılar Memlûkler döneminde de bedevîler tarafından devam ettirildi. Memlûk sultanları bu saldırılara önlem olması ve hacıların güvenli bir şekilde gidip dönebilmeleri için bedevîlere hediyeler göndererek gönüllerini almaya çalışırlardı. Aksi halde bedevîler kabilelere saldırıyor, mallarını gasp edip hacıların öldürüyorlardı. Mesela 858/1454te hac kafilesine yaptıkları bir saldırıda Batı Afrika'dan gelen bütün hacı adaylarını rehin almışlardı.¹⁴⁹

Hac yolunda karşılaşılabilecek bir diğer tehlike ise gelip geçenleresaldıran eşkıyalardır. 838/1435 yılında dönüş yolunda mübeşşiri'l-hac bu eşkıyaların saldırısına uğramıştır. Hatta aralarından bir memlûk ölmüştür. Bu eşkıyalar saldırdıkları grubun kıyafetlerini bile almışlardı. Hac kafilesinin Mekke'ye vardığını Kahire'ye bildirmekle sorumlu olan görevliler birkaç gün gecikmeli olarak Kahire'ye ulaşınca insanlar endişeye kapılmışlardı.¹⁵⁰ Endişelenmekte hiç de haksız olmadıkları anlaşılmaktadır.

Yol güvenliği oldukça önemli bir konuydu. Güvenliğin sağlanması için çeşitli önlemler alınmışsa da zaman zaman güvenlik sağlanamadığı için hac kabilelerinin o yıl gönderilmediği de olmuştur.¹⁵¹

Harem bölgesinde çıkabilecek fitne güvenliği tehdit eden başka bir unsur olduğundan bu konuda da önlemler alınıyordu. Zira çıkacak herhangi bir kargaşa hacıların ibadetlerini ifsad edebilirdi. 817/1414 yılında bir adam Harem bölgesine silah ile girdi. Mısırlı hacıların emîri Emîr Çakmak Mescid-i Harâm'a yapılan bu saygısızlığı cezalandırdı ve adam dövülerek Mekke'den çıkarıldı.¹⁵²

829/1426 yılında da Haşrem b. Dergam Medine'de hacıların mallarını yağmalamış, Mescid-i Nebevî'ye saygısızlık etmiştir. Bu edep dışı hareketleri ve işlediği suçtan dolayı cezalandırılmıştır.¹⁵³ Gerek yolculuk süresince gerekse hac ibadeti sırasında işlenen suçların karşılıksız kalmadığı, sorumluların mutlaka cezalandırıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁴⁹ Abdülkerim Özeydın, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/399-400.

¹⁵⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/291.

¹⁵¹ İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-Zuhûr*, 5/65.

¹⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/368.

¹⁵³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/142.

Medine'deki alınan birtakım önlemler hem bölge halkını hem de bölgeye gelen hacıları korumak için önem taşımaktaydı. 775/1374 yılında Bahrî Memlûk Sultanı Kalavun'un Mescid-i Nebevî'deki büyük imar girişiminde Medine'deki dahilî surlar da yenilenmiştir. Bu surların 880/1475 yılında Burcî Memlûk Sultanı Kayıtbay tarafından da restore edildiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁴

2.3. Hac İbadetini Kolaylaştırmaya Yönelik Hizmetler

İslâm inancında özel şartları taşıyan her Müslümanın yerine getirmesi gereken bir farz olan hac ibadetinin hacılar tarafından rahatça ifa edilebilmesi için Memlûk sultanları çeşitli düzenlemeler yapmışlardır.

Hac mevsiminde Mekke'ye gelen hacılar tüccarlar için ciddi bir avantaj oluşturmaktaydı. İnsan sirkülasyonunun çok fazla olduğu bu dönemde Harem-i Şerîf'in içine pazarlar kurulurdu. Bu pazarlar hacıların alanını daraltmakta ve ibadetlerini zorlaştırmaktaydı. el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay hacılara eziyet verdiği için hac mevsiminde satıcıların Harem içinde malları serip pazar kurmalarını yasaklamıştır (830/1427).¹⁵⁵

Hac mevsiminde Harem içinde pazar kuran satıcılar aynı zamanda hac mevsiminin sonuna kadar barınmak için çadır da kuruyorlardı. İbn Tağrıberdî bu durumun vermiş olduğu rahatsızlığı şu şekilde anlatmaktadır: “Çadır kurmak en büyük günahlardandı. Harem-i Şerîf'i bundan kurtardığı için Allah, Sultan Ferec'in günahlarını bağışlasın. Bazı insanlar Mescid-i Harâm'da çadırlarını kurduklarında orada aynı zamanda tuvalet ihtiyaçlarını gidermek için bir çukur kazıyorlardı.”¹⁵⁶ 27 Zilhicce 830/19 Ekim 1427 tarihinde mübeşşiri'l-hac sultanın huzuruna çıktı. Hacıların selamette olduğunu, Mekke'de fiyatların ucuzladığını ve sultanın göndermiş olduğu emrin Mekke-i Mükerre'me'de okunduğunu haber verdi. Bu emre göre satıcıların hac mevsiminde Mescid-i Harâm'da mallarını yaymaları, çadır kurmaları, cuma günü ve bayram günlerinde minberin yerinden getirilip Kâbe'nin yanına yaslandırılması yasaklanıyordu. Minberin makâm-ı İbrahim'deki yerinde sabit olarak bırakılması, hatibin hutbeyi buradan okuması, ayrıca hac mevsimi bittikten sonra Mescid-i Harâm'da doğudan, batıdan, kuzeyden ve güneyden birer tane olmak üzere sadece dört kapının açık bırakılması, diğer

¹⁵⁴ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/1205; Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 297.

¹⁵⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/158-159.

¹⁵⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/145.

bütün kapıların kapatılması, mescidin damına açılan evlerin kapılarının da kapatılması emrediliyordu. Nitekim insanlar mescide kapılardan değil de kolaylık olsun diye evlerden direk mescidin çatısına geçmek suretiyle giriyorlardı. Bütün emirler yerine getirildi ve hac sırasında probleme sebep olan hususlar ortadan kaldırılmış oldu.¹⁵⁷

Sultan Barsbay'ın Mekke'deki işleri yürütmek üzere bir grup memlûk görevlendirdiği görülmektedir. 836/1433 yılı 15 Cemâziyelâhir Cuma günü elli memlûke Emîr Esenboğa et-Tayyârî ile birlikte Mekke'ye gitmeleri için otuzar dinar verdi. 18 Cemâziyelâhir Pazartesi günü emîr, hacılar ve sultanın memlûkleriyle birlikte yola çıktı.¹⁵⁸

Aynı sultan döneminde yapılan hac yolculuğunda da hacılara bolca ihşanda bulunuldu. Kaynaklarda geçtiği üzere 1 Zilkade 837/9 Haziran 1433 Çarşamba günü Emîri's-Silah Çakmak el-'Alâî hacı olmak üzere Mekke'ye yola çıktı. Onunla birlikte Mağrib ve daha başka yerlerden yola çıkan pek çok kişi vardı. Gidişte ve dönüşte hacılara pek çok ihşanda bulunuldu.¹⁵⁹

Fâtımîler döneminde Mekke'ye gelen hacı adaylarından ilk defa vergi alınmaya başlanmıştı. Her sene devam eden bu uygulama Memlûkler dönemine kadar böyle devam etmiş ve Burcî Memlûkler döneminde hac farızasını yerine getirmek için Mekke'ye gelen hacılardan alınan vergi kaldırılmıştır.¹⁶⁰ Bu da hacıların ibadetlerini kolaylaştıracak önemli bir gelişmedir.

2.4. Su ve Gıda Teminine Yönelik Hizmetler

Bedevî saldırılarının yanı sıra hastalıktan, susuzluktan veya yolun zorluğuna katlanamayarak vefat eden hacılar da olmaktadır. Memlûk sultanları yolda ölümlere bile sebep olabilen su sıkıntısının önüne geçmek için bazı önlemler almışlardır. Bu amaçla onlar hac güzergâhı üzerinde pek çok su kuyusu açmışlardır. Bunun yanı sıra Aynîzübeyde olarak meşhur olmuş Mekke-Tâif yolundaki su kaynağını Mekke'ye ulaştırmışlardır. Hac kafillesi içinde şâddü's-sakâ olarak isimlendirilen görevlileri tayin

¹⁵⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/144; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/158-159.

¹⁵⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/201.

¹⁵⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/235.

¹⁶⁰ Tuğba Aydeniz, *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi (1517-1617)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 6.

etmişlerdir. Bu görevliler su kaynaklarından doldurdıkları kırbalarından yol boyunca hacılara su dağıtmaktaydılar.¹⁶¹

841/1438 yılı 5 Cemâziyelâhir Perşembe günü el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak'ın görevlendirdiği Sevdun el-Muhammedî beraberindekilerle birlikte Hicaz'a doğru hareket etti. Ardından Emîr Ahmed b. Ali b. İnal sultanın görevlendirdiği memlûklerle hac yolları üzerindeki su kaynaklarının ıslahı için yola çıktı. el-Memâlikü'l-Eşrefiyye olarak isimlendirilen memlûk grubu, yol üzerindeki haramileri hacılara zarar vermelerini önlemek ve yaptıklarından dolayı cezalandırmak için öldürmek üzere Sa'îd'e doğru harekete geçti.¹⁶²

Hacılar için bir diğer tehlike suyun bulunamaması durumuydu ve böyle durumlarda hacıların ölümle yüz yüze geldikleri oluyordu. Memlûk sultanlarının, hacıların rahatça suya erişmesi için hac güzergâhı üzerinde kuyular açtırdıkları gibi var olan kaynakların sularını kanallar yaptırmak suretiyle Mekke'ye ulaştırdıkları da olmuştur. Hârûnürreşîd'in eşi Zübeyde Mekke ve Tâif arasındaki yere Aynizübeyde adıyla anılan bir su kaynağı yaptırmıştır. Bu kaynağın suyu Bahrî Memlûkler döneminde boru hattı döşenerek Mekke'ye getirilmiştir. Böylece Mekkeliler ve hacılar bu sudan uzun yıllar istifade edebilmişlerdir. Bu kaynak Burcî Memlûkler döneminde 810/1407 yılında Sultan Ferec tarafından derinleştirilmiştir.¹⁶³ 821/1418 yılında Sultan Şeyh el-Mahmûdî, bundan yaklaşık yüz elli yıl sonra 875/1470'te Sultan Kayıtbay ve 917/1511'de Sultan Kansu Gavrî tarafından tamir ve ıslah ettirilmiştir.¹⁶⁴

İbn Tağrıberdî'nin bildirdiğine göre, zilkade ayında Mekke yolunda Elzem ve Yenbu' bölgesinin arasında sıcağın ve susuzluktan üç bin (bazılarına göre beş bin) insan hayatını kaybetti.¹⁶⁵ Yine 836/1433 yılında gönderilen hac kafilesindeki hacıların bir kısmı susuzluk sebebiyle vefat etmişti.¹⁶⁶ Bu örneklerde de görülen ve Hacıların en büyük sıkıntısı haline gelen su bulma konusunda Memlûk sultanları hac yolları üzerine kuyu açtırmak, kanalları hac güzergâhına ulaştırmak gibi çözümler sunmuşlardır. Daha önce de bahsedildiği gibi, 834/1431 yılı zilkade ayında Sultan Barsbay döneminde Hicaz yolu

¹⁶¹ el-Cezîrî, *ed-Dürer*, 1/183-184.

¹⁶² Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 5/7/392.

¹⁶³ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/791.

¹⁶⁴ Fâsî, *Şifâü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*, 1/554-556; Bilge, "Aynizübeyde", 4/279-280.

¹⁶⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/181.

¹⁶⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/225.

üzerinde bulunan bir su pınarına yeri kaybolmasın diye Kadı Zeyneddin Abdalbâsîd bir işaret koydurdu ve insanlar bundan çokça istifade etti. Hacılar bir süre buradan yıkanmak ve suyunu içmek için faydalandı. Fakat iki dağ arasından çıkan bu pınar zamanla kurudu. Hacıların susuzluktan öldüğünü haber alan sultan Emîr Şahin'i görevlendirdi. Emîr Şahin et-Tavîl, Ze'ım ve Kabkâb adı verilen iki yere iki kuyu açtı. Hacılar bu iki kuyudan da istifade ettiler.¹⁶⁷

834/1431 yılında el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay, onluk emîrlerinden Emîr Şahin et-Tavîl'i Hicaz'a gidip tamir edilmesi gereken yerlerin onarılması için görevlendirdi. Şahin, rebîülâhir ayının altısında Hicaz'a doğru yola çıktı. Yanında pek çok bina ustası, taş ustası ve âlet edevat bulunuyordu. Kahire ile Mekke arasında bulunan su yolunun tamirini yaptı. Ayrıca susuzluğa çözüm olması maksadıyla yeni kuyular açtı. Bu grup yaklaşık yüz deve ile yolculuk etmekteydi.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/229.

¹⁶⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/225.

3. BÖLÜM: MESCİTLERE YÖNELİK HİZMETLER

Hâdimü'l-Haremeyn unvanına sahip olan Burcî Memlûk sultanları Mekke, Medine ve Kudüs'e yönelik pek çok hizmette bulunmuşlardır. Birçok yapının bakım ve onarımını yapmakla birlikte özellikle IX./XV. yüzyılda çok sayıda yeni yapı da inşa etmişlerdir.¹⁶⁹ Bu bölümde söz konusu şehirlerde yer alan üç kutsal mescit başta olmak üzere sultanların söz konusu mukaddes beldelerdeki mescitlere hizmetleri ele alınmaktadır.

3.1. Mescid-i Harâm

Mescid-i Harâm tabiriyle Kâbe, Mekke ve Mekke Haremi'ni kapsayan ve Kâbe'yi kuşatıp ibadet için kullanılan alan kastedilir.¹⁷⁰ Burası Hz. Ömer döneminde genişletilip duvarlarla çevrelendi (18/638). Hz. Osman döneminde ve Emevîler döneminde yapılan ilâveler ile Mescid-i Harâm 10,270 m²'lik bir alana ulaştı.¹⁷¹ En son genişletme ise Abbasîler döneminde yapıldı. Memlûkler döneminde Mescid-i Harâm'ın alanı herhangi bir değişikliğe uğramadı.¹⁷² Mescid-i Harâm'ın alanı genişlememiş olsa da Memlûkler döneminde gerek çevresinde gerekse içinde pek çok yenileme ve inşa çalışması yapıldı. Memlûkler külliye,¹⁷³ ribât,¹⁷⁴ medrese,¹⁷⁵ su yolları,¹⁷⁶ bîmâristan¹⁷⁷ gibi halkın ve hacıların kullanımına yönelik yapıların inşa ve onarımına önem vermişlerdir. Ayrıca Memlûk sultanları Beytullah'ın onarımı, içinin yıkatılması, kisve örtülmesi, altın oluğun yenilenmesi, Mescid-i Harâm'ın ve çevresinin aydınlatılması, makâm-ı İbrâhim'in onarımı, makâmât-ı erbaanın tamiri ve atamaları gibi pek çok hizmette bulunmuşlardır. Mekke'ye her yıl mahmil göndermeyi ihmal etmemişler,¹⁷⁸ çeşitli hediyeleri de Mısır'dan yola çıkan kervanlar ile Mekke'ye iletmişlerdir.¹⁷⁹

¹⁶⁹ Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638*, 31.

¹⁷⁰ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî Zerkeşî, *İ'lâmü's-sâcid fi ahkâmi'l-mesâcid* (Kahire: Vezâretü'l-evkâfi'l-Mısrîyye, 1999), 43-45.

¹⁷¹ Ş. Tufân Buzpınar - Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Haremeyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/154.

¹⁷² Hâmid Abbas, *Kıssatü't-tevsiati'l-kübrâ* (Mekke: Mecm'uatü İbn Lâdin, 1995), 195.

¹⁷³ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 2/378; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, 9/5988, 6047.

¹⁷⁴ Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, 9/277.

¹⁷⁵ Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, 9/6047.

¹⁷⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 5/231, 437; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 12/88, 271.

¹⁷⁷ Fâsî, *Şifâü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*, 1/538; Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 3/368.

¹⁷⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/66.

¹⁷⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/269.

Mekke'nin toprak yapısı ve iklimi sebebiyle bölgede sık sık sel felaketleri gerçekleşmekte ve bu seller Mekke'deki yapılara büyük zararlar vermektedir. Hatta bu âfet bazen ölümlere bile sebep olurdu. Böyle durumlarda Mekke ve Medine'yi hâkimiyeti altında bulundurması sebebiyle Haremeyn'in hâmisi konumunda olan Memlûk sultanları zararı telafi edip gerekli onarımların yapılmasından sorumlu oluyorlardı.¹⁸⁰

Eyüb Sabri Paşa *Mir'âtü'l-Haremeyn* isimli eserinde Mekke'de görülen sellerin en meşhurlarını tarihsel sırayla vermektedir. Buna göre bu sellerin on üçüncüsü ve Burcî Memlûk döneminin ilki 802/1400 yılında el-Melikü'n-Nâsır Ferec'in birinci saltanatı döneminde (801-808/1399-1405) gerçekleşmiştir. Bu büyük selde sular Beytullah'ın içine kadar girmiş, kapıları yerinden sökmüştür. Mescid-i Harâm'ın içinde beş arşın su birikmiş, Kâbe'nin eşiğinden de bir buçuk arşın yukarıya çıkmıştır. Bu selde mescidin sütunlarından iki tanesinin yıkılması sonucu altında kalan altmış kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁸¹

810/1407 yılında yine dehşetli bir sel olmuştur. Sel sularına engel olmak için kurulan setler yıkılmış, şehir harap olmuş ve sular Mescid-i Harâm'ın içine kadar girmiştir. Durumu haber alan Sultan Ferec Mekke'ye emîr-i âhûrunu göndererek harap olan setleri sağlamlaştırmıştır.¹⁸²

Sellerin yanı sıra bölgede gerçekleşen ve kolayca kontrol altına almanın mümkün olmadığı yangınlar da ciddi zararlara sebep olmaktadır. 802/1400 yılında Mekke'de gerçekleşen büyük selin ardından aynı yıl Mescid-i Harâm'ın ribât kısmında bir yangın başladı. Yangın büyüdü ve mescidin batı tarafına kadar ulaştı. Bu kısmın bütün tavanı ve Şâmî tarafının ön sütunları yandı. Hükümet görevlileri ve Mekke halkı yangını söndürmek için çabalasa da fayda vermedi. Bu nedenle Mescid-i Harâm'da uzun zaman namaz kılınmadığı kaynaklarda zikredilir.¹⁸³ Daha önceki selden dolayı Dâru'l-'Acele kapısının yakınındaki iki sütunun kemerlerinin yıkılması yangının daha fazla yayılmasına mani oldu. Dahası yangında kuzey ve batı taraflardaki yüz otuz kadar sütun zarar gördü.¹⁸⁴ Müslüman memleketlerde, duyulan yangın haberi büyük bir hüznün ile

¹⁸⁰ Yavuz Hulusi, "Hâdimü'l-Haremeyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/26-27.

¹⁸¹ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/790-791.

¹⁸² Fâsî, *Şifâü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*, 1/554.

¹⁸³ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/819.

¹⁸⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 39; Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/651.

karşılandı. Bunun üzerine Sultan Ferec, Hac Emîri Bîsak eş-Şeyhî'yi¹⁸⁵ Mescid-i Harâm'da aynı yıl gerçekleşen sel ve yangından zarar gören yerlerin tamirâtı için görevlendirdi. Ayrıca bu tamirat için bir de mühendis gönderdi. Tamirat işleriyle ilgilenmek üzere hac kervanına katılan mühendis, Muallim Şihâbeddin Ahmed b. Tolûnî idi.¹⁸⁶ Fakat o, henüz yolda iken vefat etmiştir.¹⁸⁷ Onun esas vazifesi su yollarının tamirâtı olduğu için daha önce ilgili bölümde bu isme değinilmişti. Emîr, hac vazifelerini yerine getirdikten sonra Mescid-i Harâm'ın tadilatıyla meşgul oldu. Mescid-i Harâm'da daha önce yaşanan yangın sonucu oluşan kir ve isten arsasını temizletti ve temelini açtırdı. Taşçılar ve marangozları çağırıp binanın yenilenmesine başlandı.¹⁸⁸ Yaklaşık dört yıl süren bu tamiratta pek çok marangoz ve taşçı çalıştı. Mescid-i Harâm'ın yanan bölümü bütünüyle yenilenmiş oldu. Çatısının yapımı üç sene kadar sürdü. 804/1402 senesi sonlarına doğru da duvarları tamamlandı.¹⁸⁹ Tamiratın bu kadar uzun sürmesinin nedeni bölgede kullanılacak yeterli malzemenin olmayışındır. Gerekli malzemelerin önemli kısmı Hindistan ve Anadolu'dan getirilmiştir.¹⁹⁰ Çatı için kullanılan kereste ise Mısır'dan gönderilmiştir.¹⁹¹

Mescid-i Harâm'da yapılan bir diğer tadilat metaî alanıyla ilgiliydi. En son el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak tarafından değiştirilen ve otuz yedi yıl boyunca herhangi bir tamirat geçirmeyen metâf-ı şerîf (tavaf alanı) mermerlerinin çoğu yıpranmıştı.¹⁹² 881/1476 senesinde Kayıtbay'ın emriyle Bâbüsselâm'ın iç tavanları, hicr-i İsmâil ve metâf-ı şerîf mermerleri, Beytullah'ın içindeki mermer döşemeler ve Bâbü'n-Nebî'nin minaresi tamir edildi. Keyfiyeti bir mermere yazılarak Harem-i Şerîf'in içine asıldı.¹⁹³ Ardından metâf-ı şerîf'in mermerleri 917/1511 senesinde Sultan Kansu Gavri tarafından tekrar yenilenmiştir.¹⁹⁴

IX./XV. yüzyılın başında yangından dolayı tamir edilen Mescid-i Harâm'ın ardından makâm-ı İbrâhim'de de bazı değişiklikler yapıldı (804/1402). Makâm-ı İbrâhim'in

¹⁸⁵ Eyüb Sabri Paşa'ya göre Emîr Bebsak Zâhir görevlendirilmiştir. Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/652.

¹⁸⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 5/437.

¹⁸⁷ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 1992, 12/271.

¹⁸⁸ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/820-821; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, 1992, 13/288-289.

¹⁸⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/63.

¹⁹⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/63; Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mescid-i Harâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/276.

¹⁹¹ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 820.

¹⁹² Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/1111.

¹⁹³ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/835.

¹⁹⁴ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/959.

üzerine ahşap bir kubbe yapılmıştır. Bu kubbeyi taşıyan dört sütun yontma ince taştan imal edilmiş, etrafı da demir şebekelerle çevrilmiştir.¹⁹⁵

Mescid-i Harâm'da 802/1400 yılında yaşanan sel ve yangından sonra Sultan Ferec tarafından yapılan yenilenme sırasında kandillerin asıldığı zincirlerin tamamı değiştirilip yeni kandiller asılmıştır.¹⁹⁶ Bir diğer aydınlatma çalışması 847/1443 yılında Melik Çakmak'ın Harem-i Şerîf'in bazı kısımlarının tamiri için gönderdiği Sevdûn el-Muhammed isimli şahsı görevlendirmesi ile olmuştur. Sonradan Mâbeyn-i Mileyn-i Ahdareyn adı verilecek olan yere geldiğinde bu bölgenin ıssız kaldığını gören Sevdûn el-Muhammed yüz yirmi iki arşın olan bölgenin her iki tarafına birer yeşil alâmet dikmiş ve üzerlerine birer kandil asmıştır. Böylece hem hacıların ibadetlerini yapacakları bu alan ışıklandırılmış oldu hem de Hz. Hâcer'in koştugu mevkinin ne kadar olduğu belirlendi.¹⁹⁷

Hacıların sây vazifelerini daha kolay bir şekilde yapabilmeleri için bu alanda da bazı düzenlemeler yapılmıştır. Safâ ve Merve tepelerine çıkmayı kolaylaştırmak için ilk defa Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde (754-775/1353-1374) birer merdiven inşa edilmiştir.¹⁹⁸ Bu basamaklar 802/1399 yılında Memlûk Sultanı Ferec tarafından yenilenmiştir.¹⁹⁹ Sultan Ferec'in Safâ ve Merve tepelerine yaptığı bir diğer hizmet de Hicaz fethedildiği zaman Merve tepesine inşa edilen tâkı (kemer), 802/1400 yılında yıkılmaya yüz tuttuğundan hem Merve hem de Safâ kemerlerini yenilemiş olmasıdır. Yenilenen Merve kemeri 811/1408 senesinde düşünce Sultan Ferec onu eski şekli üzere yeniden imar ettirmiştir.²⁰⁰

Beytullah'ın zaman içinde aldığı hasarların giderilmesi, bakım ve tamiratlarının yapılması Burcî Memlûk sultanlarının Mescid-i Harâm'a hizmet konusunda önemsedikleri bir diğer konuydu. Nitekim Kâbe'nin damı I. Baybars döneminden beri tamirat görmemişti. Sultan Ferec neredeyse bir buçuk asırdır tahrip olan ve yağın yağmurlardan bazı yerleri akmaya başlayan damı ve Harem-i Şerîf'in diğer tamir gereken yerlerini tespit ettirerek ıslah etmiştir.²⁰¹ Ardından Sultan Barsbay, Kâbe'nin damını

¹⁹⁵ Bozkurt - Küçükbaşçı, "Mescid-i Harâm", 29/277.

¹⁹⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 63; Bozkurt - Küçükbaşçı, "Mescid-i Harâm", 29/276.

¹⁹⁷ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/993.

¹⁹⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/120.

¹⁹⁹ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Safâ ve Merve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/441.

²⁰⁰ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/655, 992.

²⁰¹ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/656.

yenilemiştir. Aynı zamanda o, Beytullah'ın içinde döşeli mermerleri ve Kâbe duvarının iç yüzünü yeniledi. Kâbe'nin içindeki sütunların yıldızlarının değiştirilmesi ve Babü'l-Cenâiz kemerlerinin onarılması için Emîr Mukbil'i görevlendirdi. Emîr Mukbil bunların yanı sıra Mescid-i Harâm'ın kuzey tarafındaki birkaç kemeri, Bâbü'l-Abbas, Bâbü'l-Ali girişlerini, Bâbü's-Safâ'nın orta girişini ve Bâbü'l-Acle ile Bâbü'z-Ziyâde-i Nedve'yi yenileyip bu son yere üç kemer eklemiş ve bütün gerekli yerleri tamir ettirmiştir.²⁰² Sultan Çakmak da 843/1439 yılında Kâbe'nin damının mermerlerini tamir ettirmiştir. Aynı yıl Harem-i Şerîf'in tamir gerektiren tüm yerlerini elden geçirtmiştir. O, bu vazife için Mısır ümerasından birini görevlendirmiştir. Görevlendirilen emîr, Mes'ây-i Şerîf caddesinde Dâru'l-Abbas'a bitişik ve Bâbü'l-Bâzân'ın karşısında bulunan mahallelere ayrıca Safâ ve Merve kemerleri üzerlerine miller asmıştır. Üzerlerine kandiller asarak Mes'ây-i Şerîf caddesini aydınlatmıştır. Buna ek olarak Me'zemin yolu hizasında bulunan ağaçları ve dikenleri keserek Arafat Caddesi'ni temizletip yolcuları ve bilhassa Müslüman hacıları urban eşkıyasının tasallutundan kurtarmıştır.²⁰³

Kâbe ile ilgili hizmetlerde estetik oldukça önemliydi. el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî 816/1413 yılında Kâbe'nin kapısını altın yıldızlarla süsletmiş, 818/1415 yılında da kapının kanatlarının levhalarını aynı şekilde tezyin ettirmiştir.²⁰⁴ Sultan ayrıca 817/1414 senesinde Kâbe'nin kapısına konulmak üzere zînetli bir merdiven göndermiştir. Bundan önce Beyt-i Şerîf açılacağı zamanlar önce zemzem kuyusunun yanında bulunan seyyar merdiven Kâbe'nin kapısına getirilirdi.²⁰⁵ Sultan Kâbe'nin damına rahatça çıkılması için içine konulmak üzere bir merdiven daha göndermiştir. (818/1415).²⁰⁶ Kâbe'nin damına çıkmak için 868/1464 yılında el-Melikü'z-Zâhir Hoşkadem de son derece sanatkârane yapılmış bir merdiven göndermiştir. Bu merdiven Mekke-i Muazzama'ya vardığında, hükümet memurları, Mekke'nin ileri gelenleri ve halk tarafından büyük bir ihtişamla karşılandı.²⁰⁷

Kâbe'nin içinin yıkılması da yapılan hizmetler arasında yer almıştır. Kâbe içinin yıkılması Mekke'nin fethi ile başlamış ve sonraki dönemlerde devam ettirilen bir

²⁰² Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/661.

²⁰³ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/829-831.

²⁰⁴ Fâsî, *Şifâü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*, 1/168-169; İbn Fehd Necmüddîn, *İthâfü'l-verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ*, 2005, 3/84.

²⁰⁵ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/970-971.

²⁰⁶ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/657.

²⁰⁷ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/834-835.

uygulama olmuştur. Memlûkler döneminde Kâbe senede iki defa yıkatılırdı. Bunlardan biri hac emîrinin Mekke'ye geleceği zamana yakın olurdu. Bu da zilkadenin sonu veya zilhiccenin başına tekabül eder.²⁰⁸ Sultan Kayıtbay, Burcî Memlûk sultanları arasında hac vazifesini ifa eden tek sultan olarak bilinmektedir.²⁰⁹ Hac için Mekke'ye gelmeden önce görmüş olduğu bir rüya üzerine Beyt-i Muhterem'in içinin ve dışının yıkatılması ile görevlendirdiği bir kafileyi Mekke'ye göndermişti. Eyüp Sabri Paşa'nın aktardığına göre, Kayıtbay'ın emri halka okunduktan sonra Kâbe, içinden ve dışından bir adam boyu yüksekliğinde olacak şekilde yıkandı. Ayrıca metâf-ı şerîf ve Harem-i Şerîf'in bütün mahalleleri temizlendi. Neticede yapılan işlerin tamamı Kayıtbay'a bir mektup ile bildirildi.²¹⁰

Evliya Çelebî'nin bildirdiğine göre Harem-i Şerîf'in kırk bir kapısı vardır.²¹¹ Bu kapılardan Bâb-ı İbrahim'in iki tarafında da Sultan Kayıtbay'ın tarihleri yer almaktadır. Bu kapının yirmi adım doğusunda yer alan Bâb-ı Huzur'da bulunan kitabeye göre kapının onarımı Sultan Berkuk tarafından yapılmıştır. İki kapıdan müteşekkil Bâbi'n-Nebi'nin onarımını da el-Melikü'l-Eşref emretmiştir.²¹² Mekke emîri Hasan b. Aclân da 816/1413 yılında Harem-i Şerîf'in güney duvarındaki yıkılmak üzere olan iki kapının kemerlerini sağlamlaştırmıştır.²¹³

Mescid-i Harâm'da yapılan yenileme ve tamirlerde minberler de ihmal edilmiyordu. 797/1395 yılında Berkuk mescide konulması için ahşap bir minber göndermiş, 818/1415 yılında el-Melikü'l-Müeyyed'in gönderdiği yine ahşap minber gelene kadar hutbeler buradan okunmuştur. 881/1476 yılında Sultan Kayıtbay son derece sanatkârane yapılmış ve çeşitli altınlarla süslenmiş yeni bir minber göndermiştir. Osmanlı dönemine kadar Mescid-i Harâm'da bu minber kullanılmıştır.²¹⁴ Cuma günleri hutbe için büyük bir minber Harem bölgesine getirtiliyordu. Bu minber Kâbe'nin yanına yerleştiriliyordu. Fakat minber Beyti'sh-Şerîf'e her dayandığında onu rahatsız ediyor ve darbe alıyordu. el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay bunu yasakladı. Minberin Kâbe yakınındaki makam-ı

²⁰⁸ Fâsî, *Şifâü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*, 1/205.

²⁰⁹ Yiğit, "Kayıtbay", 25/80.

²¹⁰ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/835-836.

²¹¹ Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, 9/6048.

²¹² Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, 9/6046-6047.

²¹³ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/657.

²¹⁴ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/657, 989.

İbrahim’de kalmasını emretti. Böylece her hafta minber Kâbe yanına kadar taşınmamış olacaktı.²¹⁵

Harem-i Şerîf’in dört tarafında yedi minare vardır. Bu minarelerden Bâb-ı Ziyad kısmındaki minare el-Melikü’l-Eşref Barsbay tarafından iki tabakalı olarak yapılmıştır. Tepesinde altın yaldızlı âlem vardır. Ayrıca her minare beşer tabaka kandillerle süslenmiştir.²¹⁶

Mekke halkının önemli bir kısmı Hanefî mezhebi dışındaki mezheplere mensup olduğundan Mescid-i Harâm’a kadı tayini dört mezhebe göre yapılyordu. Memlûkler döneminde de bu uygulama devam ettirilmiştir. Memlûklerden itibaren şer’î mahkeme başkanlığını Hanefî kadısı üstlenmeye başlamıştır.²¹⁷ Bununla birlikte Mescid-i Harâm’da dört mezhebe göre namaz kılınan dört farklı köşe bulunmaktaydı. Bu köşeler metâf-ı şerîfin dört tarafında yer almaktaydı. Makâm-ı Erbaa olarak bilinen bu kısımların ilk defa kim tarafından tahsis edildiği bilinmemekle birlikte Eyüp Sabri Paşa, Bahrî Memlûk Sultanı I. Baybars döneminde inşa edilmiş olabileceğini belirtir. Nitekim 663/1265 yılında Mekke’de Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri için birer imam tayin edilmiştir.²¹⁸ 802/1400 yılında gerçekleşen yangından sonra dört mezhep imamlarının makamları da tamir edilmiş ve yenilenmiştir.²¹⁹

Sultan Ferec, Mekke’ye önce birer Hanefî ve Mâlikî, ardından da Hanbelî müftüsü tayin etmiştir (808/1406). O zamandan beri hem Mekke-i Mükerrreme’de hem de Medine-i Muazzama’da her mezhepten birer müftü bulundurulmaktadır.²²⁰

Makâm-ı erbaadan Hanefî makamı dört direk üzerine yapılmış bir binadır. Mermerden üretilmiş mihrabı ortada bulunmaktadır.²²¹ 807/1404 yılında Sultan Ferec tarafından tamir edilip yenilenmiştir.²²² 843/1439 yılına gelindiğinde de el-Melikü’z-Zâhir Seyfeddin Çakmak, Hanefî makamının kubbelerini kurşunla kaplattırıştır.²²³

²¹⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/144; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/159.

²¹⁶ Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, 9/6049.

²¹⁷ Küçükbaşçı, *Abbasiler’den Osmanlılar’a Mekke-Medine Tarihi*, 114; Fâsî, *el-İkdü’s-semîn*, 3/366.

²¹⁸ Eyüp Sabri Paşa, *Mir’ât*, 2/954.

²¹⁹ Eyüp Sabri Paşa, *Mir’ât*, 2/652.

²²⁰ Eyüp Sabri Paşa, *Mir’ât*, 2/951.

²²¹ Eyüp Sabri Paşa, *Mir’ât*, 2/682.

²²² Eyüp Sabri Paşa, *Mir’ât*, 2/652.

²²³ Eyüp Sabri Paşa, *Mir’ât*, 2/682.

Şâfiî mezhebinin mahfeli zemzem kuyusunun üzerinde Zalle-i Müezzine-i Şâfi'iyye adında bir yapıdır. 822/1419 yılında bu yapı ansızın yıkılınca el-Melikü'l-Müeyyed burayı yeniden inşa ettirmiş, bu defa üzerine bir de kubbe yaptırmıştır.²²⁴

Mescid-i Harâm'ın içinde yapılan tamiratların yanı sıra çevresinde de yeni yapılar inşa edilmiş ve onarımlar yapılmıştır. Otuz yıla yakın saltanatı ile en uzun süre hüküm süren Burcî Memlûk sultanı Kayıtbay, devlet merkezindeki tüm ekonomik sıkıntılara rağmen Mekke ve Medine'ye hizmetten geri durmamıştır. Tahta geçtiği sene Mekke emîri Şerîf Muhammed b. Berekât b. Ahmed b. Aclân'a emir verip Peygamber Efendimiz (s.a.v)'e mensup olan mescitlerin, mukaddes mekânlardaki eserlerin ve Arafat suyunun mecrâsının onarımının yapılmasını ve temizlenmesini emretmiştir. Bu emirle birlikte birer takım hil'at ve aralarında taksim edilmesi üzere çok miktarda para göndermişti. Mekke emîri Şerîf Muhammed b. Berekât bu emirden iki sene sonra Mescid-i Hayf, Mescid-i Hamza, Mescid-i Harâm'ın tamirini yapmış, bütün çeşmeleri ve kuyuları, Arafat birkelerini yenilemiştir.²²⁵

Memlûk sultanları Mescid-i Harâm'da hem kendileri medrese açmışlar hem de bu noktada hizmet vermek isteyen diğer İslâm devleti sultanlarına müsaade etmişlerdir. Nitekim Evliya Çelebi Harem-i Şerîf'in etrafında Mescid-i Harâm'a bakan ve hac mevsimlerinde ribât olarak kullanılan kırk adet medrese bulunduğunu kaydeder.²²⁶ Yemen Sultanı Ali b. Dâvûd'un 739/1338-1339'da yaptırdığı, Şâfiî mezhebine göre eğitim veren Mücâhidiyye, Bengal Sultanı Ebü'l-Muzaffer Gıyâseddin A'zamşah'ın inşa ettirdiği Gıyâsiyye, Kadı Abdülbâsıt'ın 836/1432-1433'te tamamlattığı, dört mezhebe göre eğitim yapan Mescid-i Harâm'ın kuzeyindeki Bâsıtıyye, Memlûkler döneminde açılan meşhur medreseler arasında sayılabilir.²²⁷

Kayıtbay 882/1478 yılında Harem-i Şerîf'in duvarına bitişik bir arsayı satın almıştı. İçinde dört medresenin de bulunduğu külliye bu arsa üzerine inşa ettirmiştir. İnşa ettirdiği külliye 884/1480 yılındaki haccından sonra törenle açmıştır. Dört mezhebe göre eğitim veren, ribâtı, kütüphanesi ve küttâbı bulunan Kayıtbay Külliyesi, şehrin en önemli öğretim merkezi olma özelliğini uzun süre korumuştur.²²⁸ Baybars Mekke'de

²²⁴ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/987.

²²⁵ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/835.

²²⁶ Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, 9/6048.

²²⁷ Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, 9/5833.

²²⁸ Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, 9/6047.

bulunan Eşrefiyye Medresesi'nin inşası, imareti ve öteki ihtiyaçları için para tahsis etmiştir. Aynı dönemde ribâtlar inşa edilmiş, su işlerinde çalışmalar yapılmış ve Medine civarındaki bahçelerin bakımları gerçekleştirilmiştir. Sultan Kayıtbay, Hz. Peygamber'in Hücre-i Saâdetleri için bir şamdan vakfetmiştir. Kansu Gavri Osmanlı ordusu ile savaşta olmasına rağmen hac yolunu tekrar onartıp yoldaki su kaynaklarını ıslah etmekle birlikte Kâbe'yi de tamir ettirmiştir.²²⁹

3.1.1. Mahmil

Mahmil, Haremeyn'e hâkim olan devletlerin her sene hâkimiyetlerini pekiştirmek için Mekke'ye tezyin edilmiş bir deve üzerinde gönderdikleri, içi boş, koni şeklinde, oldukça müzeyyen bir sandığa denir.²³⁰ Gönderen devletin Haremeyn üzerindeki hâkimiyetini pekiştiren mahmil, aslında sembolik bir hediyedir. Bu anlamda çıkarılan ilk mahmil, Bahri Memlûk sultanlarından Baybars döneminde olmuştur (665/1266).²³¹

Mahmille ilgili bazı uygulamalar kabul görmüştür. Mesela onu taşıyan deveye binilmez, Mekke'ye varıncaya kadar uğradığı yerlerin en büyük memurları devenin ayağını öperdi.²³² Mahmil, hac kervanının en önünde bulunurdu. Hac kafilesi önce Medine'ye uğrayıp Hz. Muhammed'in (s.a.s.) kabrini ziyaret ettikten sonra Mekke'ye giderdi.²³³ Mekke girişinde kervanı Mekke emîri karşılar ve devenin ayağını öperdi. Bu âdeti 843/1439 senesinde Memlûk sultanlarından Çakmak kaldırmıştır.²³⁴

Mahmilin hazırlanmasına çok özen gösterilirdi. Demirden yapılmış kubbeli bir görüntüsü olan mahmilin üzerine sarı ipekten bir örtü ötürülürdü. 785/1383 yılında gönderilen mahmilin örtüsünün üzerinde alışılmışın dışından olarak sultanın adı yazmaktaydı. Bahsi geçen mahmil, gümüş ve altınlarla bezenmişti. Makrîzî'nin bildirdiğine göre bu mahmil şu ana kadar hazırlananların en iyisiydi.²³⁵ 803/1401 yılında Şam naibi Emîr Şeyh Hâc tarafından hazırlanan mahmilin örtüsü için yapılan masraf otuz beş bin gümüş dirhem

²²⁹ Güler, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları", 10/471.

²³⁰ Ayaz, *Bahri Memlûkler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*, 34; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 1971), 2/384.

²³¹ Makrîzî, *ez-Zehebü'l-Mesbûk fî Zikri Men Hacce mine'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk*, 17; Kalkaşandî, *Subhul-aşâ fî sinâatil-inşâ*, 288.

²³² Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, 5.

²³³ Kalkaşandî, *Subhul-aşâ fî sinâatil-inşâ*, 4/58-59; 12/233-235.

²³⁴ Kalkaşandî, *Subhul-aşâ fî sinâatil-inşâ*, 4/58-59; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3/284.

²³⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 5/154.

civarındaydı.²³⁶ Büyük bir ihtişama sahip olan mahmil önce Kahire sokaklarında gezdirilirdi. Geceyi el-Hâkim Camii'nin yakınındaki Bâbü'n-Nâsır'da geçirdikten sonra sabah kalenin altına getirilirdi. Mahmilin önünde vezir, dört mezhep kadıları, muhtesip, şuhûd, nâzıru'l-kisve ve diğer devlet ricali bulunurdu.²³⁷ Genelde recep ayının ilk cumartesi günü törenler başlardı.²³⁸ Tarihlerde değişiklik de söz konusu olabiliyordu. Nitekim 785/1383 yılında recep ayının 18. günü,²³⁹ 803-806/1401-1404 yılları arasında recep ayının 22. günü,²⁴⁰ 825/1422 yılında ise recep ayının 15. günü²⁴¹ mahmil çıkarılmıştır. Bazen belli sebeplerden ötürü mahmilin geciktirildiği de oluyordu.²⁴² Mesela 839/1436 yılında Sultan Eşref Barsbay'ın, meşguliyetinden ötürü mahmil törenine katılamayacak olması sebebiyle mahmil yukarıda zikredilenlerden daha geç bir tarih olan 25 Recep Pazartesi günü çıkarılmıştır.²⁴³ İstisnaî durumlarda mahmilin aylarca geciktiği de oluyordu. 833/1430 yılı el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay döneminde şabanın ilk çarşambası mahmil yola çıktı. Makrîzî'nin bildirdiğine göre mahmil daha önce hiç şaban ayında gezdirilmemişti. Bu sene mızraklı memlûklerden bir grubun ölmesi zaruretinden ötürü mahmilin çıkışı ertelendi.²⁴⁴

Mahmil, deverân-ı mahmil adı verilen törenlerle Kahire'den yola çıkardı. Bu törenler sultanın da katıldığı, halkın izlemek için sokakları doldurduğu ihtişamlı törenlerdir. Kahire sokakları bu tören için günler öncesinden süslenirdi. Esnaf, dükkânlarına ve sokaklara ipek halılar sererdi.²⁴⁵ Hatta bu süslemeler bazen çok abartılırdı. 828/1425 yılında yapılan törende et-Tercümân isimli bir şahıs süslemeleri abartmış ve evinin kapısına insanların başı degecek biçimde bir eşek asmıştı. İnsanlar gruplar halinde söz konusu eşeği görmek için geliyorlardı. Hatta bunun üzerine Şa'bân beyitler yazmıştır.²⁴⁶ 836/1433 yılında da daha önce hiç olmadığı kadar fazla süslemeler yapılmıştır.²⁴⁷ Bu

²³⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/104.

²³⁷ Kalkaşandî, *Subhul-aşâ fi sinâatil-inşâ*, 4/57-58.

²³⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/14.

²³⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 5/154.

²⁴⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/104.

²⁴¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/59.

²⁴² Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/137.

²⁴³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/259.

²⁴⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/210.

²⁴⁵ Kalkaşandî, *Subhul-aşâ fi sinâatil-inşâ*, 5/57.

²⁴⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/303.

²⁴⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/204; Abdullah Ekinci - Esra Yavuz, "Burcî Memlûkleri Döneminde Cariyeler Ve Aile Hayatında Etkileri", *Atatürk Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2021), 39-40.

törenleri izlemek için kadın erkek herkes gecedan meydana toplanmıştır. Bu durumdan ötürü el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî döneminde mahmil töreni daha fazla kişi tarafından seyredilebilsin diye Bulag Sahilinde (ساحل بُولاق) yapılmıştır (822/1419).²⁴⁸

Törenler bazen amacının dışına da çıkabiliyordu. Yaşanan kötülüklerden ötürü 825/1422 yılında Sadreddin Ahmed İbni'l-'Acemî el-Muhtesib kadınların esnaf dükkânlarında oturmalarını kesin olarak yasakladı, kadınlar da bu yasağa uydular. Nitekim âdet üzere kadınlar gündüz dükkânlarda oturur, gece de ertesi gün mahmili görene kadar beklerlerdi. Böylece iki gün bir gece erkeklerle dışarıda olurlardı.²⁴⁹

Mahmil törenlerinde önce süslü hac kafilesi tahtirevanları gezdirilir, gösterişli atlı birlikler onlara eşlik ederdi. Cirit oyunları oynanır, mızrakçılar gösteri yapar ve pek çok memlûk görevlendirilirdi. Halka şekerlemeler ve paralar dağıtılırdı.²⁵⁰ 843/1439 yılında el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak döneminde her sene olduğu gibi hac mahmili Kahire ve Mısır'da gezdirildi. Sultan cirit oynayan çocukların sayısını arttırdı ve daha önce böyle bir âdet olmamasına rağmen mahmilin önündeki atlılara para dağıttı. O gün ve bir önceki gece her şey yolunda gidiyordu. Herhangi bir kötü durum veya memlûklerin kötü muamelesi olmamıştır.²⁵¹

Genelde iki gün bir gece süren törenler bazen kısa tutulurdu. 835/1432 yılında Sultan Barsbay döneminde 3 Recep Perşembe günü âdet olduğu üzere mahmil gezdirildi. Sultanın Şam beldesine yapacağı seferden ötürü bugün yapılacak deveren hızlı bir şekilde bitirildi.²⁵² Mahmil töreni bazen de devlet içindeki sorunlardan ötürü yapılamıyordu. 808/1406 senesinde fitnenin artmasından dolayı mahmil gezdirilememiş ve o yıl sadece beş yüz kadar kişi hac için yola çıkabilmişti.²⁵³

3.1.2. Kisve

Kisve, Arapça tek parça elbise anlamına gelir.²⁵⁴ Kâbe'ye kisve giydirilmesi Câhiliye devrinden beri devam eden bir âdetti. Bu âdet Memlûk sultanları tarafından da devam

²⁴⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 13/235.

²⁴⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/59.

²⁵⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/204.

²⁵¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/444.

²⁵² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/190.

²⁵³ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/162.

²⁵⁴ Muhammed b. Mükerrrem b. Alî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut, ts.), 15/223.

ettirilmiştir. Kâbe'nin hem içine hem de dışına örtü asılırdı. Fakat içine asılan örtü güneşten sararmadığı için her sene gönderilmezdi.²⁵⁵

Nâziru'l-kisve, kisvenin hazırlanmasından sorumlu olurdu.²⁵⁶ Bu görevlinin seçiminde ihtiyatlı davranıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 825/1422'de Kâbe'ye gönderilecek kisvenin hazırlanmasında iyi hali ve iffetinden ötürü Şerefeddin Ebu't-Tayyib Muhammed b. Tâceddin Abdulvehhab b. Nasrillah vazifelendirilmiştir.²⁵⁷ Kisve, el-Melikü'z-Zâhir Baybars zamanından itibaren mahmil ile birlikte²⁵⁸ sultanın memlûkleri eşliğinde Mekke'ye gönderilir ve hac emîri tarafından Kâbe'ye giydirildi.²⁵⁹ 911/1505 senesinde yol güvenliğinden endişe edildiği için Mısır ve Suriye'den Mekke'ye hac kafilesi çıkartılmamıştır. Buna rağmen Kâbe'ye kisve gönderimi iptal edilmemiş, Tür üzerinden denizden gönderilmiştir.²⁶⁰

Memlûk sultanları kisvenin hazırlanmasına ihtimam göstermişlerdir. Makrîzî'nin bildirdiğine göre 825/1422'de hazırlanan Kâbe kisvesi hiç olmadığı kadar güzel hazırlanmıştı.²⁶¹ Mısır hükümdarlarından el-Melikü'z-Zâhir Hoşkadem, dört tarafı som gümüşten ve Beytullah'ın doğu ve kuzey taraflarına tesadüf eden tarafları beyaz ipekten ma'mul, değerli taşlarla tezyin edilmiş bir kisve göndermiştir (865/1461).²⁶²

Kâbe'nin kapısına da “burku” adı verilen bir örtü asılırdı. Abbâsîlerden beri devam eden geleneğe göre örtünün üzerinde hangi halife tarafından ne zaman yaptırıldığına dair emareler olurdu. Kâbe kapısının örtüsü Memlûkler zamanında siyah ve mavi ipekten yapılmıştır. Bu örtünün ilk defa Memlûklerin kadın hükümdarı Şecerüddür (ö. 655/1257) tarafından gönderildiği rivayet edilmektedir. Fakat bu bilgi kesin değildir.²⁶³

Kisvenin hazırlanmasında harcanan giderler önceleri beytûlmalden karşılanıyordu. Ebü'l-Fidâ el-Melikü's-Sâlih İsmâil üç köyü satın alarak bunları kisvenin hazırlanmasına

²⁵⁵ Saadettin Ünal, “Kâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/20.

²⁵⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/43.

²⁵⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/59.

²⁵⁸ Kalkaşandî, *Subhul-aşâ fi sînâatil-inşâ*, 288.

²⁵⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/66-68.

²⁶⁰ İbn İyâs, *Bedâ'iu'z-Zuhûr*, 4/89; el-Cezîrî, *ed-Dürer*, 1/487.

²⁶¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 7/59.

²⁶² Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/834.

²⁶³ Ünal, “Kâbe”.

vakfetmiştir.²⁶⁴ el-Melikü'l-Mansur Kalavun da Kâbe örtüsünü dokutmak için iki köyün gelirini buraya tahsis etmiştir.²⁶⁵

Kâbe kisvesi göndermek ve Kâbe'yi giydirmek büyük bir şeref kabul ediliyordu. Bu sebeple her İslâm devleti Kâbe'ye kisve göndermek istiyordu. Daha önce kutsal beldelere hizmetin diplomatik önemi konusunda yer verildiği üzere 833/1430 yılında Doğu'nun Melik'i Şâhruh b. Timur, el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay'a elçi ile bir mektup göndermişti. Kâdilkudât Şihâbeddin Ahmed b. Hacer'in *Şerhu'l-Buhârî*'si ile tarihi *es-Sulûk li düveli'l-mülûk* eserlerini istiyordu. Ayrıca Kâbe'nin kisvesini hazırlamak ve Mekke'de bir su kuyusu açmak istiyordu.²⁶⁶ Sultan Barsbay, Kâbe'ye kisve gönderme hakkının sadece Memlûk Devleti sultanlarında olduğunu söyleyerek bu isteği reddetmişti.²⁶⁷ Şâhruh bu konudaki isteğini daha sonraki yıllarda tekraren iletmış, 836/1433 ve 838/1435 yıllarında yeniden elçiler göndermiştir.²⁶⁸ 838/1435 yılında elçiyle birlikte değeri üç bin dinarı bulan seksen ipek atlas kumaş ve bin parça firuzeden oluşan hediyeyi, ayrıca Kâbe'ye örtülmesi için hazırlattığı kisveyi de gönderdi. Hatırlanacağı üzere Şâhruh gördüğü bir rüya üzerine adak adadığını o sebeple gönderdiği kisvenin Kâbe'ye asılmasını istemiş ve Memlûk sultanı kisve dışındaki hediyeleri kabul etmişti.²⁶⁹ Cevaben de şunları söylemiştir: “Daha önce de bugün de âdet olduğu üzere Kâbe'ye sadece Mısır Memlûkleri tarafından kisve giydirilebilir. Bu âdet kanun hükmündedir. Kisve vakıflar tarafından yapılır. Bu konuda herhangi bir yardıma hâcet yoktur. Eğer Melik adağını gerçekleştirmek istiyorsa kisveyi satsın, o parayı Mekke'deki fakirlere dağıtsın. Bu daha fazla insana fayda sağlayacak ve sevabı da daha fazla olacaktır.”²⁷⁰ Timuruların meliki Şâhruh, Kâbe'nin tezyinine iştirak ettirilmemesinin de etkisiyle Barsbay döneminde Memlûklerin mücadele içinde olduğu Akkoyunlularla ittifak yapmıştır.²⁷¹ Anlaşılmaktadır ki, Kâbe'ye kisve giydirmek sadece dinî bir anlam taşımamakta, Kâbe'yi giydiren devletin İslâm devletleri arasında üstünlüğünü ifade etmektedir. Şâhruh'un Kâbe'ye kisveyi direk göndermek yerine önce Memlûk sultanına bu isteğini iletmesi, isteğinin geri çevrilmesi üzerine hazırlattığı kisveyi göndermesi ve

²⁶⁴ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/1016; 1023.

²⁶⁵ Kalkaşandî, *Subhul-aşâ fi sinâatil-inşâ*, 288.

²⁶⁶ Makrîzî, *es-Sulûk*, 1997, 7/201.

²⁶⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 4/170.

²⁶⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/200.

²⁶⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/236-237.

²⁷⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/239.

²⁷¹ Koprıman, “Barsbay”, 5/85.

bu durumun İslâm inancında yapılması vacip kabul edilen adağı olduğunu Memlûk sultanına ifade etmesi onun kararlılığını göstermektedir. Bütün bunlara rağmen muvaffak olamayan Şâhruh'un siyasî olarak Memlûklerin aleyhinde bir girişimde bulunması ise kisve gönderme ve Kâbe'yi giydirme âdetinin önemini vurgulamaktadır.

3.2. Mescid-i Nebevî

Mescid-i Nebevî'nin inşası, Allah Resûlü'nün (s.a.s.) Mekke'den Medine'ye hicret ettikten sonra gerçekleştirdiği ilk faaliyetlerdendir. Medine'de Müslümanların yaşamı Mescid-i Nebevî etrafında şekillenmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminden beri mescitte pek çok genişletme ve onarım çalışması yapılmıştır. Abbâsî halifelerinin başlattığı imar çalışmaları Hülâgû'nun Bağdat'ı işgal ederek Abbâsî hânedanına son vermesi ile yarım kalmıştır. Abbâsîlerden sonra Mescid-i Nebevî'nin bakımını üstlenen Memlûk sultanları yarım kalan imar işlerini tamamlamaya girişmişler, pek çok yeni ıslah çalışması da yapmışlardır.²⁷²

İslâm devletlerinin yöneticileri Mescid-i Harâm'a gösterdikleri ihtimam ve ihtiramı Mescid-i Nebevî'ye de göstermişlerdir. Hz. Aişe'nin odası olan ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonra defnedildiği yer olan hücre-i saâdet²⁷³ ve Mescid-i Nebevî içinde Hz. Peygamber'in kabri ile minberi arasındaki bölüm olan Ravza-i Mutahhara'ya²⁷⁴ bilhassa önem vermişlerdir. İmar ve ıslah çalışmalarının yanı sıra medrese inşa etmişler, çeşitli hediyeler göndermişlerdir.²⁷⁵

Hz. Peygamber'in kabrinin yer aldığı hücre-i saâdet, önceleri "kisve-i saâdet" adlı bir örtü ile kapatılıyordu. İlk defa Mescid-i Nebevî'de önemli imar ve ıslah çalışmaları yapan Sultan Kalavun devrinde kubbe kurşun levhalarla kaplanmıştır (678/1279).²⁷⁶ Aynı kubbe, Sultan Kayıtbay devrinde de elden geçirilmiştir. 853/1449'da el-Melikü'z-Zâhir Çakmak, hücre-i saâdetin parmaklıklarını yenilemiştir.²⁷⁷ Sultan Kayıtbay devrinde Mescid-i Nebevî'de yaşanan büyük yangından sonra hücre-i saâdetin de büyük kısmı

²⁷² Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mescid-i Nebevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/282.

²⁷³ Ahmet Önkal, "Hücre-i Saâdet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/456.

²⁷⁴ Nebi Bozkurt, "Ravza-i Mutahhara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 34/475.

²⁷⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 6/269; İbn Fehd Necmüddîn, *İthâfî'l-verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ*, 1982, 2/544.

²⁷⁶ Önkal, "Hücre-i Saâdet", 18/456.

²⁷⁷ Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 220.

yeniden onarılmıştır. 881/1476 yılında ise tamamı yeniden inşa edilmiş ve tavanı yükseltilmiştir.²⁷⁸ Hücre-i saâdetin her ciheti ayrı dekorda yapılmıştır. Duvarlara piriç şebekeler ve Tevbe Kapısı'nı örten piriç parmaklıklar²⁷⁹ yapılmıştır.²⁸⁰

Ravza-i Mutahhara günümüzde 330 m²'lik bir alanı kapsamaktadır.²⁸¹ Memlûk sultanları tarafından büyük ihtimam gösterilen Ravza-i Mutahhara'ya Kâbe'ye gönderildiği gibi kisve gönderilirdi. Özellikle cülûs senelerinde Mısır Memlûk sultanları Hz. Peygamber'in kabrine örtülmek üzere yeşil bir örtü gönderirlerdi.²⁸²

Günümüzde Mescid-i Nebevî'nin on minaresi vardır. Bunlardan ikisi tarihi minarelerdir. Bunlar, Bakî' Kapısı yanındaki baş minare (Minare-i Reisiye) ve Selam Kapısı yanındaki minaredir.²⁸³ Bakî' Kapısı'nın yanında bulunan baş minare, üzerine yıldırım düşmesi sebebiyle zarar görmüş ve 886/1481 yılında Sultan Kayıtbay tarafından yenilenmiştir. Bu esnada minarenin temeli oldukça derine indirilerek sağlamlaştırılmıştır.²⁸⁴ Selâm Kapısı minaresinin en önemli restorasyonu Kalavun devrinde olmuştur (729/1329). Bundan sonra 837/1434'te Barsbay tarafından, 853/1449'da Çakmak tarafından ve 879/1474'te Şems b. Zamân riyâsetinde önemli tamirler yapılmıştır.²⁸⁵ Rahmet Kapısı'ndaki minare, Sultan Kayıtbay tarafından Kayıtbay Medresesi bitişiğine yirmi metreden uzun olacak şekilde yapılmıştır. Birinci şerefesi kare gövdeye kare olacak şekilde, ikinci şerefesi de yuvarlak gövdeye yuvarlak olacak şekilde yapılmıştır.²⁸⁶

654/1256 ve 885/1481 yıllarında yaşanan büyük yangınlar sebebiyle Mescid-i Nebevî'den geriye pek az bir şey kalmıştı. 885/1481 yılında yaşanan yangından birkaç yıl önce dönemin Memlûk sultanı Kayıtbay, Mescid-i Nebevî'nin onarımına niyetlenmiş ve bu iş ile vazifelendirdiği kişileri Medine'ye göndermişti. Fakat yangınla birlikte o, onarımı oldukça maliyetli olan caminin inşasını yeniden üstlenmiş oldu.²⁸⁷ Mescid-i Nebevî'nin çatısı Emevîler döneminde palmiye ağacından yapılmıştı.²⁸⁸ Kayıtbay bu imar

²⁷⁸ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/705.

²⁷⁹ Ayrıntılar için bkz. Küçükköy, 227.

²⁸⁰ Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 224.

²⁸¹ Bozkurt, "Ravza-i Mutahhara", 34/475.

²⁸² Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/1015.

²⁸³ Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 65.

²⁸⁴ Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 66-68.

²⁸⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 2/710-711.

²⁸⁶ Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 71.

²⁸⁷ Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638*, 29.

²⁸⁸ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 1/332.

çalışmasında palmiye ağacından yapılmış çatıyı kaldırtıp yerine taş bir kubbe yerleştirtti. Osmanlı padişahı Abdulmecid (1839-1861) zamanında gerçekleştirilen başka bir onarım ile bugün Kayıtbay'ın yaptırdıklarından geriye pek iz kalmamıştır.²⁸⁹

Hz. Peygamber'in minberi 654/1256 yılında çıkan yangında çok hasar almış ve kullanılamaz hale gelmişti. Bu yangından sonra Mescid-i Nebevî'ye Bahrî Memlûk sultanlarından I. Baybars, 666/1268'de oldukça müzeyyen bir minber göndermiştir. Bu minber çürümeye yüz tutunca Burcî Memlûk sultanı Berkuk 797/1394-1395'te yeni bir minber göndermiştir. el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî 820/1417'de bir minber göndermiştir.²⁹⁰ Bu minber 885/1481 yılında yanmıştır. 888/1483 yılında Sultan Kayıtbay'ın hazırlattığı minber gelene kadar halk tuğladan yaptıkları minberi kullanmıştır. Oldukça gösterişli hazırlanan bu minber Sultan III. Murad devrinde Mescid-i Kuba'ya nakledilmiştir.²⁹¹

Sultan Kayıtbay, yangından sonra tamir ettirdiği Mescid-i Nebevî'nin tezyinatına da ihtimam göstermiştir. Oldukça güzel tezyin edilmiş bir mihrap,²⁹² minber-i şerif ve müezzin mahfili yaptırmıştır.²⁹³ Mihrab-ı Nebevî nadir bulunan süt beyazı mermerlerden yapılmıştı. Oldukça sanatkârane hazırlanan bu mihrap 888/1483'te Hz. Peygamber'in musallasına yerleştirilmiştir.²⁹⁴ Mescid-i Nebevî'nin tezyinatını yeterli görmeyen sultan, daha sonra birçok kalemdârı Medine'ye göndererek hem mescidin içinin hem de mescit etrafındaki binaların tezyin edilmesini sağlamıştır.²⁹⁵

Sultan Kayıtbay, bazıları halen mevcut olan başka mihraplar da yaptırmıştır. Halen kullanılmakta olan Hazret-i Osman mihrabının kemer bölümü ve alın kısmı Kayıtbay devrinde yapıldığı şekliyle bırakılmıştır. Yeşil Kubbe'den sonra en büyük kubbe olan Hz. Osman Mihrabı'nın önündeki kubbe ilk defa Sultan Kayıtbay tarafından yapılmıştır. Hücre-i saâdet binasının kuzey duvarı üzerinde Hz. Peygamber'in teheccüd namazı kıldığı yerde bulunan Teheccüd Mihrabı da Eşref Kayıtbay dönemi eserlerindedir.

²⁸⁹ Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638*, 29.

²⁹⁰ Bedreddin Aynî, *Umdetü'l-kârî* (Kahire, 1972), 5/304.

²⁹¹ Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 80.

²⁹² Sultan Kayıtbay tarafından hazırlatılan Mihrab-ı Nebevî'nin arka yüzündeki kitabe için bkz. Küçükköy, 172-173.

²⁹³ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 2/715.

²⁹⁴ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 1/370; Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 71.

²⁹⁵ Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 149.

Sonraki dönemlerde yapılan değişimlerle günümüzde tezyinatı görülemese de kitabelerden anlaşıldığı kadarıyla hücre-i saâdet binası yapılırken niş halinde yapılmıştır. Bir diğer mihrap da Hz. Ali ile Hz. Fâtıma'nın nikahlarının kıyıldığı yerde yapılmıştır. Düğün mihrabı da denilen mihrab-ı muarres, Sultan Kayıtbay tarafından yaptırılan küçük bir mihraptır.²⁹⁶

Sultan Kayıtbay, döneminde Mısır'da yaşanan sıkıntılara ve dar boğaza rağmen Haremeyn'e hizmetten geri durmamıştır. Mekke'ye yaptırmış olduğu külliyeinin yanında Medine Kalesi içine de bir medrese yaptırmıştır. Sultan Kayıtbay Medresesi olarak tanınan yapı, Bâbü'r-Rahme dışında Bahrî Memlük sultanlarından Muhammed b. Kalavun'un 724/1324 yılında yaptırmış olduğu medresenin bitişiğinde imar edilmiştir.²⁹⁷ Sultan Kayıtbay bu medresenin yanı sıra Kayıtbay Ribâtı olarak isimlendirilen ve içinde hamam, imâret, sebil, değirmen, fırın ve çorba mutfağı bulunan bir yapı inşa ettirmiştir.²⁹⁸ Bu hizmetlerinin devamlılığını sağlamak ve bölge halkının ihtiyaçlarının giderilmesi için sultan Mısır'da vakfiyeler kurmuştur. Bazı köylerin gelirlerini de bunun için vakfetmiştir. Sultan Kayıtbay bu hizmetlerde çalıştırılan hayvanların ve Medine sokaklarında gezen köpeklerin beslenmesi için de vakfiye oluşturmuştur.²⁹⁹

885/1481 yılında yaşanan büyük yangında kütüphane ve kitaplar da yanmıştı. Sultan Kayıtbay bu konuyu da ihmal etmemiş ve Mısır'dan pek çok nadide kitap ile Mushaf-ı Şerîf göndermiştir.³⁰⁰

Memlükler döneminde Mescid-i Nebevî'ye yapılan hizmetlerin bazı kalıntıları günümüzde halen görülebilmektedir. Mescid-i Nebevî'nin dört tarihî kapısından Bâbü'l-Cibrîl ve Bâbü'n-Nisâ Memlükler devrinden beri varlığını korumaktadır.³⁰¹

²⁹⁶ Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 74-77.

²⁹⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 9/5988.

²⁹⁸ Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 149.

²⁹⁹ Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 149.

³⁰⁰ Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 149.

³⁰¹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 2/686; Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 89.

3.3. Mescid-i Aksâ

Müslümanların ilk kiblesi olan Mescid-i Aksâ ve içinde bulunduğu Kudüs, Mekke-i Muazzama ve Medine-i Münevvere gibi mukaddes sayılmıştır. Memlûk sultanları da bu beldeyi ihmal etmemiş ve ihtimam göstermişlerdir.

Burcî Memlûk sultanlarından el-Melikü'z-Zâhir Berkuk, birinci saltanatı döneminde Kudüs'te bir su kanalı yaptırmıştır (791/1389).³⁰² Ayrıca Kudüs yolunda bulunan 'Arûb Kanalı'nı tamir ettirmiştir.³⁰³

Memlûkler zamanında Kudüs'teki medreselerin sayısı kırk civarındadır. Bunlara Sultan Kayıtbay da bir yenisini eklemiştir. Kayıtbay, 885-887/1480-1482 yıllarında bir kısmı Mescid-i Aksâ'nın içinde, Harem-i Şerîf'in batı tarafında yer alan el-Eşrefiyye Medresesi'ni inşa ettirmiştir. Ayrıca Sultan, kendi adıyla anılan bir de sebil yaptırmıştır. Her ikisi de Kudüs'te halen mevcuttur.³⁰⁴

Memlûk sultanları, Kudüs haremünde yer alan kutsal kaya üzerine Emevî Halifesi Abdümelik b. Mervân tarafından yaptırılan Kubbetü's-sahre'nin imar ve ıslahını yaptırmışlardır.³⁰⁵ Sultan Berkuk, güney kapısının içinde yer alan mahfili yaptırmış, yıldırım düşmesi sonucu yanan kubbe ise el-Melikü'z-Zâhir Çakmak tarafından yenilenmiştir (852/1448). Bu onarımda otuz altı ton kurşun levha kullanılmış ve yaklaşık iki bin beş yüz dinar harcanmıştır.³⁰⁶ Mekke ve Medine'ye sayısız hizmetleri olan Kayıtbay ise Kubbetü's-sahre'nin kapılarını kabartma motiflere sahip bakır levhalarla kaplatmıştır.³⁰⁷

Memlûk sultanları Mekke, Medine ve Kudüs'e yaptıkları hizmetlerin devamlılığını vakıflarla sağlamışlardır. Bu bağlamda evkâf-ı hükmiyye ve Haremeyn vakıfları kurmuşlardır. Evkâf-ı hükmiyye Memlûkler döneminde Mekke ile Medine gelirlerini temin etmek ve Müslüman esirlerin, kâfirlerden satın alınması gibi hayır maksatları için

³⁰² Makrîzî, *es-Sülûk*, 1997, 5/231.

³⁰³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 12/88.

³⁰⁴ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 2/378.

³⁰⁵ Bkz. Nebi Bozkurt, "Kubbetü's-sahre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/304.

³⁰⁶ Bozkurt, "Kubbetü's-sahre", 26/306.

³⁰⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 1992, 14/216.

kurulan vakıflardır.³⁰⁸ Teftişi Şâfiî Kâdılkudâti tarafından yapılan bu vakfin gelirleri Mısır ve Kahire'deki mülklerden oluşmaktaydı. Vakfin idaresini ise iki nazırla maiyetlerindeki divanlar yürütmüştür.³⁰⁹

3.4. Diğer Mescitler

Memlûk sultanları Mekke-i Muazzama ve Medine-i Münevvere şehirlerindeki diğer mescitlerin de bakım ve onarımlarıyla ilgilenmişlerdir. Bu mescitlerin bazılarında eklemeler yapmışlar, çeşitli hediyeler göndermişlerdir.

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) veda hutbesinden önce namaz kıldığı yer olan Mina Dağı'nın eteğinde yapılan Mescid-i Hayf pek çok onarımdan geçmiştir. Sultan Kayıtbay'ın emriyle mescit imar edilmiş ve Mekke emîri Şerîf Muhammed b. Berekât burada önemli değişiklikler yapmış, minare, mihrap ve kubbeler eklemiştir (874/1469). Yüksekliği on dört metreyi bulan minare büyük kapı üzerine yapılmıştır. Minber üzerinde büyük bir kubbe, ayrıca sahanlığında Resûl-i Ekrem'in çadır kurduğu ve namaz kıldığı mekâna sekiz pâyeye üzerine büyük bir kubbe yapılmıştır.³¹⁰

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) veda hutbesini okuduğu ve öğle ile ikinci namazlarını cemederek kıldığı Arafat'taki yere sonradan bir cami yapılmıştır. Mescid-i Araf ve Mescid-i İbrâhim olarak da isimlendirilen cami, Mescid-i Nemîre adıyla meşhur olmuştur.³¹¹ el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın emriyle 843/1439'da bu mescidin harap olan yerleri onarılmıştır. Sultan Kayıtbay da 884/1479 yılında kible duvarına paralel iki revak eklettirmiştir.³¹²

Mescid-i Kubâ, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Medine'ye hicreti sırasında son durak yeri olan Kubâ'da yaptırılmış mescittir. Bahrî Memlûk sultanı bu mescidin tavanını yeniden inşa ettirmiştir (733/1333). Zaman içinde tahrip olan bölümler 840/1436'da el-Melikü'l-Eşref Barsbay tarafından yenilenmiştir. Hâkimiyet döneminde hatırı sayılır imar çalışması

³⁰⁸ Zeynep Altunsoy, *Türk-İslâm Devletlerinde Kullanılan Adli, İçtimai, İktisadi Unvan ve Terimler* (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), 22; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1991), 199.

³⁰⁹ Hasan Keleş, *Memlûkler'de Bilimsel, Sosyal Ve Kültürel Hayat* (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 63.

³¹⁰ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/835.

³¹¹ Dursun Ali Şeker, "Mescid-i Nemire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/290.

³¹² Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, 8/4216; Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/835.

yaptıran Sultan Kayıtbay bu mescidin birtakım ıslah çalışmalarını yaptırmıştır.³¹³ Kubâ Mescidi'nde 988/1580 yılından itibaren kullanılmaya başlanan minber, 888/1483 yılında Sultan Kayıtbay'ın Mescid-i Nebevî için mermerden yaptırdığı estetik minberdir.³¹⁴

Mescid-i Gamâme'nin kuzeybatısında bulunan ve Hulefâ-i Râşidin'in adlarına yapılan mescitlerin en büyüğü olan Hz. Ali Mescidi, 91-93/710-712 tarihleri arasında Medine valisi Ömer b. Abdulaziz tarafından yapılmıştır. Bu mescit 881/1476 yılında Sultan Kayıtbay'ın emriyle Medine valisi Zeyneddin Mansûrî tarafından yenilenmiştir.³¹⁵

el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın 843/1439 senesinde imar çalışmaları için Mekke'ye gönderdiği emîr, Mualla Kabristanı'ndan Cebelü'r-Rahme'ye kadar olan Arafat yolu üzerindeki mescitlerin tamamını tamir etmiştir.³¹⁶

³¹³ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 1/178; Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/835.

³¹⁴ Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 250.

³¹⁵ Küçükköy, *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*, 262.

³¹⁶ Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât*, 2/829-830.

SONUÇ

Burcî Memlûk Devleti döneminde kutsal beldelere pek çok hizmet yapılmıştır. Haremeyn'in hâdimi olan ve dolayısıyla Müslümanların hâmisî konumunda olan Memlûk sultanları, kutsal beldelerde yaşayan halka karşı oldukça cömert davranmışlardır. Mekke, Medine ve Kudüs'te yaşayan halkın en ufak ihtiyaçlarını bile önemsemişlerdir. Bunun yanı sıra hac vazifesini ifa etmek için kutsal topraklara ulaşmak üzere yola çıkan hacı adaylarını rahat ettirmek, ibadetlerini huşû içinde yapmalarını sağlamak ve sağ salim dönmelerini temin etmek için ciddi emekler harcanmış, her türlü önlem alınmaya çalışılmıştır. Memlûk sultanları, devletin siyasî ve ekonomik buhranda olduğu dönemlerde bile kutsal beldelere yardımı önemsemişlerdir. Sultanlar bu hizmetler ile söz konusu bu üç mukaddes şehre olan saygı ve muhabbetlerini ifade etmişlerdir. Hizmetlerin devamlılığını sağlamak adına vakıflar kurmuşlardır. Çalışmada değindiğimiz Haremeyn vakıfları Memlûkler dönemi açısından daha geniş bir şekilde ele alınmalıdır.

Kutsal beldelere hizmet etmek hem dinî hem de siyasî olarak büyük önem taşımaktadır. Memlûk sultanlarının, İslâm'ın teşvik ettiği yardımlaşma ve infak faaliyetlerini İslâm dini için kutsal kabul edilen Mekke, Medine ve Kudüs şehirlerinde yoğunlaştırdıkları görülmüştür. Bu hizmetlerle her şeyden evvel Allah'ın rızasını kazanmayı ümit etmişlerdir. Fakat Memlûk sultanlarını hizmet konusunda aksiyona geçiren tek gerekçenin dinî olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim muasır İslâm ülkeleri arasında en nüfuzlu olan devlet Haremeyn'in hâkimi olmaktadır. Bu durum diplomatik üstünlüğü de beraberinde getirmektedir.

Kutsal beldelere hizmet etmek şeref kabul edildiği için tarih boyunca Müslüman devletler arasında bu konuda bir hizmet yarışı olmuştur. Memlûk Devleti ve onun muasırı olan devletler de bu şerefe nail olmak için âdeta yarışmışlardır. VII-X./XIII-XVI. asırlar arasında bu yarışın galibinin dönemin en büyük Müslüman-Türk devleti olan Memlûkler olduğu söylenebilir. Tarih sahnesinde olduğu dönem boyunca Haremeyn'e ve Kudüs'e hâkim olmuş, bu hâkimiyet Memlûk Devleti'ne dinî, siyasî ve askerî imtiyazlar sağlamıştır. Hâkimiyetlerini pekiştirmek adına her sene Mekke'ye mahmil göndermişler, Kâbe kisvesinin hazırlanmasına ve Kâbe'ye örtülmesine ihtimam göstermişlerdir.

Memlûk sultanları ve emîrleri Mekke, Medine ve Kudüs'te yaşayan halkın refahını sağlamak adına her türlü ihtiyacı düşünmüşlerdir. Bu amaçla inşa ve tamirata özen

göstermişlerdir. Yolcuların, kimsesizlerin ve hacıların barınmaları için ribâtlar, fakirlerin de tedavi olabileceği hastaneler inşa etmişlerdir. Mevcut olan hastanelerin tamiratını yapmışlar, daha kullanışlı hale getirmişler ve devamlılığı için vakıflar kurmuşlardır. Bunların yanı sıra medreseler de inşa etmişlerdir. En meşhuru olan el-Eşrefiyye Medresesi 885-887/1480-1482 yıllarında Burcî Memlûk Sultanı Eşref Kayıtbay tarafından Kudüs'te inşa edilmiştir. Yine Sultan Kayıtbay tarafından medresenin bahçesine yaptırılan sebil ve medresenin bir kısmı halen mevcuttur.

Haremeyn'in hâkimi olan ve dolayısıyla hâdimu'l-Haremeyn konumunda olan Memlûk Devleti, Mekke'ye hac kabileleriyle her sene iki kere tahıl ve para yardımı göndermekteydi. Gelenek haline gelmiş olan bu yardımın dışında sultanlar zaman zaman gerek Kahire'den gönderdikleri heyetlerle gerekse Mekke şerîfine emir göndererek Haremeyn halkına ihsan ve ikramlarda bulunuyorlardı. Bu bağlamda Memlûk sultanları Mısır, Şam ve Halep'te bulunan birçok nahiye ve köyü Haremeyn halkı ve fakirlerine vakfetmişlerdir. Farklı dönemlerde farklı isimlerle de bilinen bu köyler, pişirilen çorbanın adı hasebiyle genelde “deşîşe köyleri” veya “deşîşe vakfi köyleri” olarak isimlendirilmiştir. İlk kez deşîşe vakıfları kuranlar Memlûk sultanlarıdır. Ayrıca zahîre olarak adlandırılan hububatı her sene Mekke halkına göndermişler ve böylece Haremeyn halkı arasında sadaka-i Mısriyye kavramı yaygınlaşmıştır. Haremeyn'de sel, yangın, kuraklık, kıtlık gibi sebeplerle pahalılık baş gösterdiğinde Mısır'dan yardımlar gönderilmiş ve halk rahat bir nefes almıştır. Bölgenin su ihtiyacı da ihmal edilmemiştir. Hem halkın hem de hacıların yararlanması için hac yolları üzerinde ve şehirlerde su kaynakları açmışlar, mevcut kaynakların bakım ve onarımlarını yapmışlardır. Bölge halkının lehine kararlar alınmış, gerekli durumlarda iç ve dış ticaretle ilgili kurallar koyulmuş, çiftçilerin vergileri azaltılmıştır. Haremeyn'in iç ve dış güvenliğine de önem verilmiştir. Mekke, Medine ve Kudüs'te Memlûk askerleri bulunmuştur.

Memlûk sultanları dünyanın her yerinden hac vazifesini ifa etmek için yola çıkan hacılara yönelik hizmetlerde de bulunmuşlardır. Hac kabileleri Mısır'dan törenlerle çıkmıştır. Oldukça meşakkatli olan hac yolculuğu dönemin şartları el verdiğiince hacılar için rahatlatılmaya çalışılmıştır. Yol güvenliği, hacıların yiyecek, su ve binek ihtiyaçları, can ve mallarının korunması, ibadetlerini rahatça yerine getirmeleri Memlûk sultanlarının önemseydiği ve gündemlerine alarak faaliyetlerde bulunduğu konular arasındadır. Ayrıca

Burcî Memlûkler dönemine kadar devam eden hac farizasını yerine getirmek için Mekke'ye gelen hacılardan vergi alınması uygulaması kaldırılmıştır.

En önemli inşâ ve tamirat faaliyetleri Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'de yapılmıştır. Özellikle doğal afetlerden zarar gören mescitler tamir edilmiş ve bakımları yapılmıştır. Farklı zamanlarda kapılardan kemerlere, sütunlardan yer mermerlerine kadar pek çok alan itina ile elden geçirilmiştir. Ayrıca Memlûk sultanları Beytullah'ın onarımı, içinin yıkatılması, kisve örtülmesi, altın oluğun yenilenmesi, Mescid-i Harâm'ın ve çevresinin bakımı ve aydınlatılması, makâm-ı İbrâhim'in onarımı, makâmât-ı erbaanın tamiri ve atamaları gibi pek çok hizmette bulunmuşlardır. Mekke'ye her yıl mahmil göndermeyi ihmal etmemişler, çeşitli hediyeleri de Mısır'dan yola çıkan kervanlar ile Mekke'ye iletmişlerdir. Ayrıca Mescid-i Nebevî'nin minarelerini yenilemişlerdir. Hücre-i saâdette ve Ravza-i Mutahhara'da pek çok tamirat yapılmıştır. Bu onarımlarda estetiğe de önem verilmiş, hücre-i saâdetin her ciheti ayrı dekorda yapılmıştır. Sultan Kayıtbay yangından sonra tamir ettirdiği Mescid-i Nebevî'ye oldukça güzel tezyin edilmiş bir mihrap, minber-i şerîf ve müezzîn mahfili yaptırmıştır. Mescid-i Nebevî'nin tezyinatını yeterli görmeyen sultan, daha sonra birçok kalemdarı Medine'ye göndererek hem mescidin içinin hem de mescit etrafındaki binaların tezyin edilmesini sağlamıştır. Aynı titizlik Mescid-i Aksâ için de gösterilmiştir. Zaman zaman onarımlar yapılan Kubbetü's-sahre'de çeşitli tezyinat çalışmaları yapılmıştır. Memlûk sultanları bu üç mescit dışında Mekke, Medine ve Kudüs'te daha pek çok mescide çeşitli hizmetlerde bulunmuşlardır. Memlûk döneminde yapılan bu yapıların ve tezyinatların günümüze ne kadarının ulaşıp ulaşıp olmadığı özel bir araştırmada daha geniş bir şekilde ele alınabilir.

Sonuç olarak Memlûk sultanları, dar boğazda olduğu zamanlarda bile kutsal beldelere hizmetten geri durmamışlardır. Bunu bir görev addetmişler, kendi dönemlerinde hem Müslümanların hem de Haremeyn'in hâmisî konumuna gelmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Altunsoy, Zeynep. *Türk-İslâm Devletlerinde Kullanılan Adli, İçtimai, İktisadi Unvan ve Terimler*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Altuntaş, Halil - Muzaffer Şahin (ed.). *Kur'ân-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Atalar, Münir. "Emîr-i Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/131-133. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Atalar, Münir. *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Ateş, İbrahim. "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediyeler". *Vakıflar Dergisi* 13 (1981), 113-170.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Bahrî Memlukler Döneminde Haremeyn Hizmetler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Bahrî Memlukler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Memlükler". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. ed. M. Hanefî Palabıyık - Osman Çetin. thk. Mehmet Şeker. İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.
- Aydeniz, Tuğba. *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi (1517-1617)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Aynî, Bedreddin. *Umdetü'l-kârî*. 5 Cilt. Kahire, 1972.
- Bilge, Mustafa L. "Aynizübeyde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/279-280. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bozkurt, Nebi. "Kubbetü's-sahre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/304-308. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bozkurt, Nebi. "Ravza-i Mutahhara". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/475. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Bozkurt, Nebi - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mescid-i Harâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/273-277. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bozkurt, Nebi - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mescid-i Nebevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/281-290. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Buzpınar, Ş. Tufan. "Surre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/567-569. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Buzpınar, Ş. Tufan - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Haremeyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/153-157. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Cezîrî, Abdülkâdir b. Muhammed el-. *Dürerü'l-ferâ'idi'l-munazzama fî Ahbâri'l-Hacc*. thk. Muhammed Hasan. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2002.
- Çetin, Altan. "Memlûkler Devrinde Kullanılan Meskûkâta Bir Bakış". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 19/1 (2004), 39-54.
- Ekinci, Abdullah - Yavuz, Esra. "Burcî Memlûkleri Döneminde Cariyeler Ve Aile Hayatında Etkileri". *Atatürk Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2021), 33-45.
- Erkal, Mehmet. "Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhi Meseleler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 145-161.
- Erol, Burak Gani. "Memlûk Sultanlarının Hacları" 40 (Haziran 2019), 312-355.
- Erol, Burak Gani. "Memlûkler Döneminde Şâm Mahmili, Hacılar ve Menziller". *History Studies* 12 (2020), 1809-1835.
- Erol, Burak Gani. "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili". *Türkiyat Mecmuası Journal of Turkology* 29/1 (2019), 45-80.
- Evliya Çelebî. *Evliya Çelebî Seyahatnâmesi*. thk. Mümin Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 2011.
- Eyüb Sabri Paşa. *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke Haremeyn Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı., 2018.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd. *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*. 2 Cilt. Beyrut: nşr. Rüşdî Sâlih Melhas, 1979.
- Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Fâsî, Takiyyüddîn Muhammed. *el-İkdü's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1998.
- Fâsî, Takiyyüddîn Muhammed. *Şifâü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*. 2 Cilt. Mekke: Mektebetü'n-Nehdeti'l-Hadîse, 1956.
- Güler, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları". *Türkler* 10/20 (ts.), 470-471.
- Hâmid Abbas. *Kıssatü't-tevsîati'l-kübrâ*. Mekke: Mecm'uatü İbn Lâdin, 1995.
- Hulusi, Yavuz. "Hâdimü'l-Haremeyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/26-27. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- İbn Fehd Necmüddîn. *İthâfü'l-verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ*. ed. Fehîm Muhammed Şeltût. 5 Cilt. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-kurâ, 1982.
- İbn Fehd Necmüddîn, Ebü'l-Kâsım Ömer b. Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî el-Mekkî. *İthâfü'l-verâ bi-ahbâri Ümmi'l-kurâ*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2005.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed. *Târîhu İbn Haldûn (el-‘İber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-sultâni'l-ekber)*. Riyad: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, 2008.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut, 1968.
- İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed. *Bedâ'iu'z-zuhûr fî vakâi'i'd-duhûr*. 3 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Ammeti'l-Kutub, 1984.
- İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Kahire, 1932.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem b. Alî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut, Dâr-I Sâdir., ts.
- İbn Tağrıberdî, Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrıberdî el-Atabekî. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1992.
- İbn Tağrıberdî, Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrıberdî el-Atabekî. *Havâdisü'd-duhûr fî medâ'l-eyyâm ve's-şuhûr*. thk. Muhammed, Kemâlû'd-Dîn 'İzzü'd-Dîn. Kahire: 'Âlemü'l-Kutub, 1990.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâleddîn Yûsuf el-Atabekî el-Yeşbugavî. *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. I-XVI Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Kalkaşandî, Ahmet b. Ali. *Subhul-aşâ fî sinâatil-inşâ*. Beyrut, 1987.
- Kallek, Cengiz. “İrdeb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/440-442. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Karakaş, Hanife. “Haremeyn'e Hizmetin Diplomasiye Etkisi (XIII-XVI. Yüzyıllar)”. ed. Ethem İlhan Şahin - Mustafa Latif Emek. 2/536-543. Kayseri: IKSAD International Publishing House Licenced by Turkish Ministry of Culture, 2022.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1991.
- Keleş, Hasan. *Memlûkler'de Bilimsel, Sosyal Ve Kültürel Hayat*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Koprıman, Kâzım Yaşar. “Barsbay”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/84-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Safâ ve Merve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/441-442. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Küçükköy, İrfan. *Peygamber Şehri Medine-i Münevvere*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâ'izü'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitât ve'l-Asâr*. thk. Muhammed Zeynuhu - Medîha eş-Şerkâvî. Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1998.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *es-Sülûk li-ma 'rifeti düveli'l-mülûk*. 8 Cilt. Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1418.
file:///C:/Users/casper/Desktop/TARAMALAR/MAKR%C4%B0Z%C4%B0%20SULUK/05_71585.pdf
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali Abdülkâdir. *es-Sülûk li-ma 'rifeti düveli'l-mülûk*. I-VIII Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Makrîzî, Takıyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali. *es-Sülûk li-ma 'rifeti düveli'l-mülûk*. 8 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1997.
- Makrîzî, Takıyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali. *ez-Zehebu'l-Mesbûk fî Zikri Men Hacce mine'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk*. thk. Cemâlü'd-Dîn eş-Şeyyâl. Bûr Sa'id: Mektebetü't-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2000.
- Önkâl, Ahmet. "Hücre-i Saâdet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/456-458. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 1971.
- Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî. *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*. Beyrut: nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, 1955.
- Seyyid, Seyyid Muhammed es-. "Deşîşe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Şeker, Dursun Ali. "Mescid-i Nemire". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/290-291. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Terzioğlu, Arslan. "Bîmârîstan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/163-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Uğurluel, Talha. <https://twitter.com/Talhaugurluel/status/325219846516269056/photo/1> (Mektup 2013).
- Ünal, Saadettin. “Kâbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/14-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yiğit, İsmail. “Kayıtbay”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/80-81. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Yiğit, İsmail. *Memlûkler 648-923 / 1250-1517*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.
- Yiğit, İsmail. “Memlûkler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/90-97. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *İ'lâmü's-sâcid fî ahkâmi'l-mesâcid*. Kahire: Vezâretü'l-evkâfi'l-Mısriyye, 1999.

EK

Ek 1: Memlük Devleti Sultanları

A. Bahrî Memlükler Dönemi (648-784/1250-1382)

el-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek (648-655/1250-1257)

el-Melikü'l-Mansûr Nureddin Ali (655-657/1257-1259)

el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz (657-658/1259-1260)

el-Melikü'z-Zâhir Rükneddin Baybars I. (658-676/1260-1277)

el-Melikü's-Saîd Berke (676-678/1277-1279)

el-Melikü'l-Âdil Bedreddin Sulamış (678/1279)

el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun (678-689/1279-1290)

el-Melikü'l-Eşref Halil b. Kalavun (689-693/1290-1293)

el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (birinci saltanatı) (693-694/1293-1294)

el-Melikü'l-Âdil Zeyneddin Ketboğa (694-696/1294-1296)

el-Melikü'l-Mansûr Hüsameddin Lâçin (696-698/1296-1299)

el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (ikinci saltanatı) (698-709/1299-1309)

el-Melikü'l-Muzaffer Baybars el-Çaşnigîr (709/1309-1310)

el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (üçüncü saltanatı) (709-741/1310-1341)

el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Ebû Bekir (741-742/1341)

el-Melikü'l-Eşref Alâeddin Küçük (742/1341-1342)

el-Melikü'n-Nâsır Ahmed (742-743/1342)

el-Melikü's-Sâlih Ebu'l-Fidâ (743-746/1342-1345)

el-Melikü'l-Kâmil Seyfeddin Şaban I (746-747/1345-1346)

el-Melikü'l-Muzaffer Zeyneddin Haccî I (747-748/1346-1347)

el-Melikü'n-Nâsır Hasan (birinci saltanatı) (748-752/1347-1351)

el-Melikü's-Sâlih Selâhaddin (752-755/1351-1354)

el-Melikü'n-Nâsır Hasan (ikinci saltanatı) (755-762/1354-1361)

el-Melikü'l-Mansûr Selâhaddin Muhammed (762-764/1361-1363)

el-Melikü'l-Eşref Zeyneddin Şaban II (764-778/1363-1376)

el-Melikü'l-Mansûr Alâeddin Ali (778-783/1376-1381)

el-Melikü's-Sâlih Zeyneddin Haccî II (birinci saltanatı) (783-784/1381-1382)

B. Burcî Memlükler Dönemi (784-923/1382-1517)

el-Melikü'z-Zâhir Berkuk (birinci saltanatı) (784-791/1382-1389)

el-Melikü'l-Mansûr Zeyneddin Haccî II (ikinci saltanatı) (791-792/1389-1390)

el-Melikü'z-Zâhir Berkuk (ikinci saltanatı) (792-801/1390-1399)

el-Melikü'n-Nâsır Ferec (birinci saltanatı) (801-808/1399-1405)

el-Melikü'l-Mansûr Abdülaziz (808/1405)

el-Melikü'n-Nâsır Ferec (ikinci saltanatı) (808-815/1405-1412)

el-Melikü'l-Âdil Müsta'în-Billâh (Halife) (815/1412)

el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî (815-824/1412-1421)

el-Melikü'l-Muzaffer Ahmed b. Şeyh el-Müeyyed (824/1421)

el-Melikü'z-Zâhir Tatar (824/1421)

el-Melikü's-Sâlih Muhammed b. Tatar (824-825/1421-1422)

el-Melikü'l-Eşref Barsbay (825-841/1422-1438)

el-Melikü'l-Aziz Yusuf b. Barsbay (841-842/1438)

el-Melikü'z-Zâhir Çakmak (842-857/1438-1453)

el-Melikü'l-Mansûr Osman b. Çakmak (857/1453)

el-Melikü'l-Eşref İnal (857-865/1453-1461)

el-Melikü'l-Müeyyed Ahmed b. İnal (865/1461)

el-Melikü'z-Zâhir Hoşkadem (865-872/1461-1467)

el-Melikü'z-Zâhir Yelbay (872/1467)

el-Melikü'z-Zâhir Temürboğa (Timurboğa) (872/1467-1468)

el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay (872-901/1468-1496)

el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kayıtbay (901-902/1496-1497)

el-Melikü'l-Eşref Kansu (902/1497)

el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kayıtbay (ikinci saltanatı) (902-904/1497-1498)

el-Melikü'z-Zâhir Kansu el-Eşrefî (904-905/1498-1500)

el-Melikü'l-Eşref Canbolat (905-906/1500-1501)

el-Melikü'l-Âdil Tomanbay (906/1501)

el-Melikü'l-Eşref Kansu el-Gavrî (906-922/1501-1516)

el-Melikü'l-Eşref Tomanbay (922-923/1516-1517)³¹⁷

³¹⁷ Yiğit, "Memlükler".

Ek 2: Kubbetü's-Sahre'nin Avlusunda Bulunan Memlük Dönemine Ait Kayıtbay Sebili

Kaynak: Bozkurt, "Kubbetü's-sahre", 26/305.

Ek 3: Memlük Sultanı Kayıtbay'ın Mescid-i Aksâ'ya Yaptırıldığı Medresesi ve Sebili

Kaynak: Talha Uğurluel, <https://twitter.com/Talhaugurluel/status/325219846516269056/photo/1>
(Mektup 2013).

Ek 4: Kahire’de Mahmil İçin Yapılan Tren

Kaynak: İbrahim Ateş, “Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine’ye Gönderilen Para ve Hediyeler”, *Vakıflar Dergisi* 13 (1981), 115.

Ek 5: Mahmilin Kahire Sokaklarında GezdiriliŖi

Kaynak: AteŖ, "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediyeler", 115.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Hanife KARAKAŞ	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Makale ve Bildiriler	
1. Karakaş, Hanife, “ Haremeyn’e Hizmetin Diplomasıye Etkisi (XIII-XVI. Yüzyıllar) ”. ed. Ethem İlhan Şahin - Mustafa Latif Emek. 2/536-543. Kayseri: IKSAD International Publishing House Licenced by Turkish Ministry of Culture, 2022.	